

Jong leren

**HESSEL OOSTERBEEK, MANUEL BUITENHUIS,
JASPER JANS, THOMAS VAN HUIZEN,
JANNEKE PLANTENGA, MARK SANDERS,
BART GOLSTEYN, LISETTE SWART
EN KAREN VAN DER WIEL**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN
**AD STOKMAN, MAIKEL VOLKERINK, MINNE DULLEMAN,
EDWIN WOERDMAN, WOLTER HASSINK, JOCHEM ZWEERINK,
KAI GIDDING, FERDY OTTEN, HANS STEGEMAN, MARTIJN BADIR,
AUKE RIJPMAN, MICHAÏL MOATSOS, NELSON MESKER,
MAÏTE LAMÉRIS, RICHARD JONG-A-PIN EN HARRY GARRETSSEN**

**VERKIEZINGEN
2017**
VANAF PAGINA
136

Save the date

ESB-economencafé's

Donderdag 13 april Financiëring van de woning

Als gevolg van de crisis op de woningmarkt is er flink gesleuteld aan de hypotheekmarkt. Tijdens dit economencafé maken we de balans op en kijken we vooruit. Hoe staat het met de eigenwoningsschuld van de Nederlander? Wie financiert die? Welke rol speelt beleid en kan dat slimmer?

Hier wordt ook het ESB Dossier over dit onderwerp gepresenteerd.

Dinsdag 2 mei Handelsverdragen

Internationale handel levert veel voordeel op. Doordat niet iedereen daarvan profiteert zijn er stevige tegenkrachten. Het delen van de baten lijkt noodzakelijk om de welvaart te behouden. Hoe doen we dat?

Dit economencafé wordt georganiseerd in samenwerking met Metaforum.

Medio mei Skills voor de regionale economie

Kleine en middelgrote ondernemers kunnen moeilijk medewerkers met de juiste kennis en vaardigheden in hun regio kunnen vinden. Dat belemmert de groei van de regionale economie. Toch is hier nauwelijks regionaal beleid voor.

Dit economencafé markeert de ReLaunch van ESBondernemen.nl.

Alle economencafé's vinden plaats in Den Haag en u wordt hier nog voor uitgenodigd via onze website en via email.

Bijdragen aan ESB?

U bent van harte uitgenodigd bij te dragen door middel van het schrijven van een artikel voor de volgende themanummers. Voor meer informatie en mogelijke thema's na juni, ga naar esb.nu/call-for-papers

Mei De toekomst van het pensioenstelsel

“Ons pensioenstelsel wordt in het buitenland nog altijd gezien als een van de beste pensioenstelsels van de wereld”, aldus staatssecretaris van SZW Klijnsma. Ondanks dat zijn de pensioenen het gesprek van de dag: de rekenrente leidt tot sombere berichten over dekkingsgraden, pensionado's vrezen voor kortingen op hun pensioen, en jongeren vragen zich af of zij zelf ooit nog wel iets terug zullen zien van hun pensioenpremies. Helpt het jongeren om naar de individuele pensioenpotten te over te stappen? En is het wel zo verstandig om de rekenrente op de marktrente te baseren?

Juni Corporate governance met een blik op de lange termijn

Lang leek het Nederlandse stelsel van corporate governance op te schuiven van een Rijnlands model naar een Angelsaksische model, waarin het maximaliseren van de aandeelhouderswaarde centraal staat. Vanwege de hoge risico's die er in de aanloop naar de crisis zijn genomen en de misstanden bij diverse banken, accountantsbedrijven en andere multinationals kwam deze ontwikkeling echter ter discussie te staan. De nieuwe Corporate Governance Code (de 'code-Van Manen') eist nu van bestuurders dat ze zorg dragen voor een cultuur gericht op langetermijnwaardcreatie. Zal deze code werken? Is de trend richting Angelsaksisch stelsel gestopt? En, zo ja, wat zijn daarvan de gevolgen voor economische groei en maatschappelijke waarde?

Inhoud

IN MEMORIAM
KENNETH J. ARROW (1921-2017)
ZIE ONZE WEBSITE WWW.ESB.NU

Agenda & Personalia	98
Uitgelicht	100

Thema: Jong leren

Een gemiste kans HESSEL OOSTERBEEK	102	Meer kwaliteit voor minder geld in de kinderopvang MARK SANDERS	109
Kennisuitdagingen rondom voorschoolse voorzieningen MANUEL BUITENHUIS & JASPER JANS	104	Welke karakteristieken van kinderen voorspellen uitkomsten op latere leeftijd? BART GOLSTEYN	112
Het maatschappelijk rendement van voorschoolse voorzieningen THOMAS VAN HUIZEN & JANNEKE PLANTENGA	106	Geschiedenis en toekomst van voorschoolse educatie in Nederland LISETTE SWART & KAREN VAN DER WIEL	115

Niet aantal, maar piek asielverzoeken drukt consumentenvertrouwen AD STOKMAN & MAIKEL VOLKERINK	118
---	-----

Op de tekentafel: Verhandelbare aardbevingscertificaten MINNE DULLEMAN & EDWIN WOERDMAN	122
---	-----

Explosieve stijging in huurtoeslaggebruik uitgelicht WOLTER HASSINK & JOCHEM ZWEERINK	126
--	-----

Risicogroepen en de financiële gevolgen van duur scheefwonen KAI GIDDING & FERDY OTTEN	128
--	-----

Statistiek	130
------------	-----

Een indicator voor bredere welvaart voor Nederland HANS STEGEMAN, MARTIJN BADIR, AUKE RIJPMAN & MICHAÏL MOATSOS	132
---	-----

Stemt econoom! JASPER LUKKEZEN	136
-----------------------------------	-----

Welke politici stappen over naar het bedrijfsleven? NELSON MESKER	138
--	-----

Kiezersvoorkeuren: links en rechts ingehaald MAITE LAMÉRIS, RICHARD JONG-A-PIN & HARRY GARRETSSEN	140
--	-----

Economenkieslijst	144
-------------------	-----

Agenda & Personalia

Voor meer informatie en een volledig overzicht van de Nederlandse economische agenda kunt u terecht op www.esb.nu/agenda

Maart

- 13 **UNU-MERIT seminar** – *Latin America and the Caribbean in the world economy 2016: the region amid the tensions of globalization*, Nanno Mulder (Verenigde Naties, Verenigde Staten).
- 14 **De Rode Hoed debat** – *Van boeren crisis naar boeren met toekomst*, Cor Pierik (CBS) en Jeroen Candel (Wageningen UR). **CPB seminar** – *Is there really an effect of arrest on income?*, Olivier Marie (Erasmus Universiteit Rotterdam).
- 16 **ISS seminar** – *Can services improve Latin America's manufacturing competitiveness?*, Nanno Mulder (Verenigde Naties, Verenigde Staten).
- 20 **Maastricht School of Management seminar** – *The law and economics of EU innovation procurement*, Nicola Dimitri (MSM en Università degli Studi di Siena, Italië) en Anne Rainville (MSM).
- 21 **DUHR seminar** – *Cognitive costs of daycare 0–2 for children in advantaged families*, Margherita Fort (Università di Bologna, Italië). **CPB seminar** – *Job polarization in advanced and emerging countries: measuring task relocation and technological change in global supply chains*, Laurie Reijnders (Rijksuniversiteit Groningen).
- 22 **Tinbergen seminar** – *Opportunistic proposals by union shareholders*, Oguzhan Ozbas (University of Southern California, Verenigde Staten).
- 23 **CPB polinar** – *De meerwaarde van een Nationale Investeringsbank*, Olivier Labe (BNG) en Jeroen Lammers (VNO-NCW). **ERIM seminar** – *Dynamic network actor models: investigating coordination ties through time*, Christoph Stadtfeld (Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, Zwitserland). **AIAS seminar** – *Inequality and meritocracy, preferences, perceptions and judgments*, Sander Steijn (SCP).
- 24 **Arminius denkcafé** – *De nieuwe economie volgens Thomas Rau*, Thomas Rau (RAU) en Sabine Oberhuber (Turntoo).
- 27 **Tinbergen seminar** – *Negotiating cooperation: communication in noisy, indefinitely repeated interactions*, Sebastian Fehrer (Universität Konstanz, Duitsland).
- 28 **Tinbergen seminar** – *Accounting for the new gains from trade liberalization*, Ralph Ossa (Universität Zürich, Zwitserland).
- 30 **CPB seminar** – *Did patient cost sharing for mental health care in the Netherlands reduce employment?*, Bastian Ravesteijn (Harvard Medical School, Verenigde Staten).
- 31 **CPB polinar** – *Grip op geld*, Wilco van Dijk (Universiteit Leiden).
- Pakhuis de Zwijger debat** – *Doe maar lekker duurzaam*, Anniek Mauser (Unilever Benelux), Donald Pols (Milieudefensie) en Heske Verburg (Solidaridad Europa).

VAN BOERENCRISIS NAAR BOEREN MET TOEKOMST

Het aantal boeren neemt door schaalvergroting en mechanisering al decennialang snel af. Hoe lang gaat dat nog door, en wie zijn de boeren van de toekomst? Gaan we naar een volledige tweedeling met enerzijds megabedrijven en anderzijds bedrijven die volledig 'vermaatschappelijken'? Zo ja, wat gebeurt er dan met familiebedrijven die hier tussenin zitten? Wat betekent het verlies van werkgelegenheid in de landbouw sociaal gezien voor de leefbaarheid en de cohesie van ons platteland? Waar liggen nieuwe kansen, ook voor de Tweede Kamer na de verkiezingen op vijftien maart? Cor Pierik van het CBS presenteert actuele cijfers en trends en Jeroen Candel (Wageningen UR) zal vertellen over de Europese ontwikkelingen en de rol van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Herman en José Bongen-Hartemink (stoppende boer en boerin in Achterhoek) geven samen met Adrian Langereis (melkveehouder) reflectie vanuit de praktijk door onder andere een nieuw verdienmodel voor realistische en gezonde landbouw te bespreken.

DE NIEUWE ECONOMIE VOLGENS THOMAS RAU

Als consumenten niet langer 'eigenaar' maar 'gebruiker' van producten zijn, zullen bedrijven vanuit zichzelf veel duurzamer gaan produceren. Materialen moeten een 'paspoort' en zelfs 'rechten' krijgen zodat het hergebruik sterk kan verbeteren. Dit zijn twee radicale voorstellen van Thomas Rau en Sabine Oberhuber uit hun boek *Material Matters*, die een totaal andere manier van omgaan met de economie betekenen. Sabine Oberhuber richtte samen met Thomas Rau het bureau Turntoo op, de eerste op de circulaire economie gespecialiseerde onderneming van Nederland. Thomas Rau wordt de meest radicale bouwmeester van Nederland genoemd. Hij ontwerpt gebouwen die energie produceren in plaats van verbruiken. In 2015 zette Rau zijn ideeën uiteen in het programma *Tegenlicht*. Hoe levensvatbaar is deze visie in de praktijk gebleken? En wat is er nog voor nodig om deze te realiseren?

April

- 3 **Tinbergen seminar** – *Forward guidance, quantitative easing, or both?*, Ferre de Graeve (Katholieke Universiteit Leuven, België).
- 6 **CPB polinar** – *Levenslang leren / duurzame inzetbaarheid*, Nynke de Groot (Vrije Universiteit Amsterdam).
- 10 **Tinbergen seminar** – *Regulating false disclosure*, Maarten Janssen (Universität Wien, Oostenrijk).
- 11 **CPB seminar** – *Experimenten oudere werklozen*, Patricia Faber (FNV).
- 12 **Commissievergadering van het Ministerie van Financiën** – over het IMF. **Commissievergadering van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu** – over de externe veiligheid. **USE seminar** – *Prof. F. de Vries Lecture 2017 met Branko Milanović*, Branko Milanović (City University of New York, Verenigde Staten).
- 13 **CREED seminar** – *Social motivations in choice: insights from decision neuroscience*, Alan Sanfey (Radboud Universiteit Nijmegen). **CPB polinar** – *The mortgage credit cycle*, Dirk Schoenmaker (RSM en CEPR) en Peter Wierds (DNB en Vrije Universiteit Amsterdam).

Promotiebespreking

Economische activiteit in de woning- en arbeidsmarkt fluctueert sterk in de loop der tijd. In mijn proefschrift probeer ik deze schommelingen te verklaren. Bij marktfluctuaties spelen zoekfricties een belangrijke rol. Zoekfricties zorgen ervoor dat aanbieders en vragers tijd nodig hebben en kosten moeten maken om de geschikte tegenpartij te vinden. In markten met zoekfricties komt het marktevenwicht niet of niet snel tot stand. Zoekfricties geven een verklaring voor het gelijktijdig bestaan van kopers en verkopers of werklozen en onvervulde vacatures. Verder maken zoekfricties het plaatsvinden van handel onzeker en afhankelijk van het gedrag van anderen. Hierdoor kunnen mensen de prikkel hebben om het gedrag van anderen te kopiëren. In dat geval is er sprake van strategische complementariteit.

In mijn proefschrift voer ik strategische complementariteit aan als verklaring voor schommelingen op de woning- en arbeidsmarkt. Een voorbeeld van strategische complementariteit op de woningmarkt is de keuze die huiseigenaren met een wens om te verhuizen hebben, om óf

Florian Sniekers (UvA)

On the functioning of markets with frictions.

eerst te kopen óf eerst te verkopen. Wat zij doen hangt onder andere af van de bijkomende kosten. In deze periode tussen de twee transacties hebben huiseigenaren dubbele maandlasten (als zij eerst kopen) of wonen zij in een tijdelijk onderkomen (als zij eerst verkopen). Als verhuizende huiseigenaren de duur van deze kostbare periode willen minimaliseren, zullen ze geneigd zijn om de transactie die het snelst voltooid kan worden als laatste af te sluiten. Wanneer er bijvoorbeeld relatief veel kopers in de markt zijn, is de verwachte verkooptijd kort en is het slim om eerst te kopen. Maar omdat huiseigenaren die eerst willen kopen het overschot aan kopers op de markt versterken, wordt de prikkel om eerst te kopen alleen maar groter. Omgekeerd is het aantrekkelijk om eerst te verkopen wanneer anderen dat ook doen.

Kortom, huiseigenaren beïnvloeden de verhouding kopers-verkopers door te kiezen of zij eerst kopen of eerst verkopen. In overeenstemming met deze voorspelling laten data voor Kopenhagen zien dat veranderingen in de fractie van huiseigenaren die eerst kopen sterk samenhangen met veranderingen in de verkooptijd, het aantal transacties, het aantal woningen dat te koop staat, en de woningprijzen. Schommelingen op de woningmarkt kunnen dus inderdaad door strategische complementariteit verklaard worden.

Promoties

Rijksuniversiteit Groningen

Niels Holtrop – *Leveraging data rich environments using marketing analytics*, 30 maart.

Tadas Bružikas – *Understanding retail gasoline pricing; an empirical approach*, 30 maart.

Tilburg University

Pin Lin – *Essays on consumer welfare*, 28 maart.

Yunwei Zhao – *Analysis and prediction of the topic diffusion in social media: an interior dimensions approach*, 29 maart.

Jingwen Zhang – *The adaptation of management control systems to different agents*, 5 april.

Marijke Bos – *Essays in development economics*, 10 april.

Universiteit Utrecht

Ali Karatas – *Van onderop organiseren. Interorganisatorische samenwerking in een krachtwijk*, 11 april.

Universiteit van Amsterdam

Florian Sniekers – *On the functioning of markets with frictions*, 13 maart.

Vrije Universiteit van Amsterdam

Ruben van Werven – *Acquiring resources for a new venture: a study of the micro-level linguistic practices of startup entrepreneurs*, 15 maart.

Marloes Lammers – *Financial incentives and job choice*, 22 maart.

Henk-Wim de Boer – *Essays on tax benefit reforms in a discrete choice framework*, 23 maart.

Uitgelicht

Kosten van lawaai

Ouders van kleine kinderen zouden soms een moord doen voor een kind dat goed slaapt. Maar wat zijn eigenlijk de effecten van goed slapen op de cognitieve ontwikkeling van het kind? Aan de hand van stedelijke metingen van nachtelijk verkeerslawaai onderzoeken Makles en Schneider de effecten van geluidsoverlast op de cognitie van kleuters. Na te controleren voor onder andere sociaal-economische achtergrond en buurteffecten vinden de onderzoekers dat een toename van 10 db(A) in nachtelijk verkeerslawaai de positieve ontwikkelingseffecten van drie maanden kleuterschool teniet doet.

Makles, A. en K. Schneider (2016) Quiet please! Adverse effects of noise on child development. CESifo Working Paper, 6281.

Sociale mobiliteit en herverdeling

Amerikanen zijn optimistischer over de mate van sociale mobiliteit dan Europeanen en schatten die hoger in dan zij werkelijk is in hun land. Alesina *et al.* onderzoeken hoe de perceptie van mobiliteit de politieke voorkeuren voor inkomensherverdeling beïnvloedt in Frankrijk, Italië, Zweden, het VK en de VS. Ze vinden dat negatieve informatie over sociale mobiliteit de steun voor meer inkomensherverdeling doet toenemen. Dit resultaat geldt echter alleen voor personen met linkse politieke voorkeuren. De respondenten met rechtse politieke voorkeuren zijn niet ontvankelijk voor informatie over sociale mobiliteit, wat waarschijnlijk te maken heeft met hun extreem negatieve visie op de overheid.

Alesina, A., S. Stantcheva en E. Teso (2017) Inter-generational mobility and preferences for redistribution. NBER Working Paper, 23027.

Vormende jaren

Maakt een economiestudie je egoïstisch? Racko onderzoekt of de waarden van studenten veranderen tijdens een universitaire studie economie. Hier toe neemt hij aan het begin en aan het einde van de eerste twee studie jaren enquêtes af bij economiestudenten en een controlegroep van een andere studie. Hij vindt dat studenten na een studie economie hedonistischer zijn geworden, meer naar macht streven en minder geven om het welzijn van anderen en het natuurbehoud.

Racko, G. (2017) The values of economics. *Journal of Business Ethics*, 140(1), 1–14.

Tegenvallende emancipatie

Sinds enige tijd presteren meisjes en jonge vrouwen beter in het onderwijs dan hun mannelijke tegenhangers, maar daar is tot nu toe weinig van terug te zien op de arbeidsmarkt. Merens *et al.* willen weten waarom dit zo is en onderzoeken de ervaringen van jonge professionals. Deze ervaringen laten zien dat jonge vrouwen vaker in deeltijd werken dan jonge mannen. Nederland kent de grootste verschillen in aantal gewerkte uren tussen jonge vrouwen en mannen van alle EU-landen en het lijkt erop dat deze verschillen al op jonge leeftijd ontstaan. Ook zijn vrouwen minder vaak economisch onafhankelijk dan mannen en zijn ze direct na het afstuderen minder positief over hun werk en carrièreperspectieven.

Merens, A., F. Bucx en C. Meng (2017) *Eerste treden op de arbeidsmarkt*. Publicatie SCP, januari.

Competente leiders

Economische modellen voorspellen dat de alternatieve kosten om democratisch gekozen politicus te worden hoger zijn voor personen met een relatief hoog menselijk kapitaal. Het is daarom de vraag of democratisch gekozen leiders wel competent zijn. Dal Bó *et al.* analyseren data van 50.000 personen die verkiesbaar waren tijdens de Zweedse gemeenteraadsverkiezingen. In tegenstelling tot wat de modellen voorspellen, vinden ze

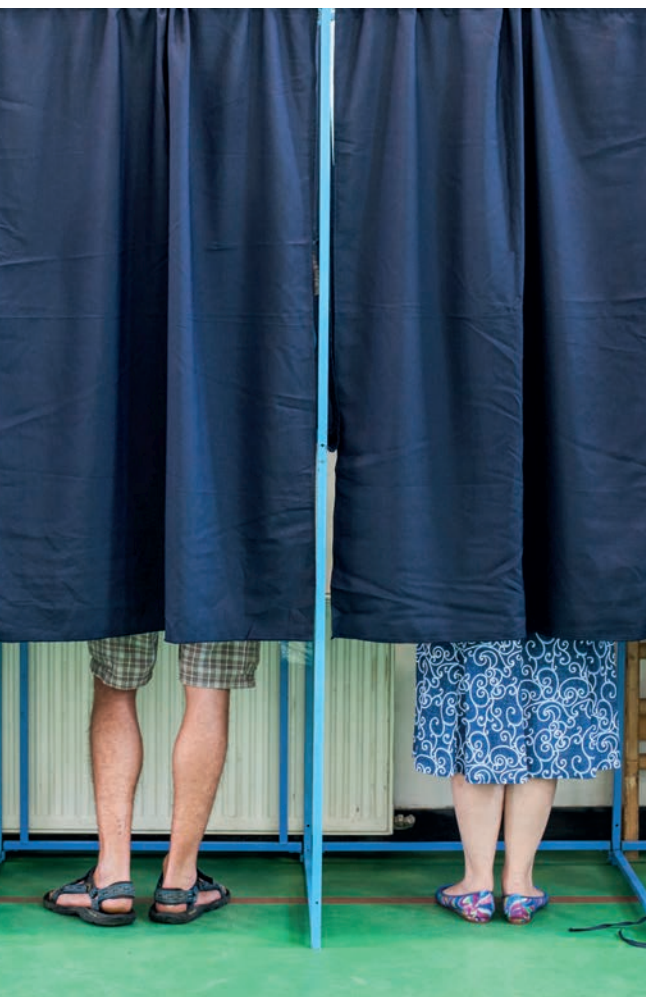
Effecten immigratie in Duitsland

Veel Duitsers zijn bang om hun baan kwijt te raken door de instroom van ruim een miljoen vluchtelingen in de periode 2014–2015. Gehrsitz en Ungerer onderzoeken aan de hand van data voor de zestien Duitse deelstaten voor de jaren 2014 en 2015 of deze angst terecht is. Vooralnog blijkt niet het geval: weinig Duitsers zijn hun baan kwijtgeraakt door de vloed aan jonge laaggeschoolde werkers

169.400

openstaande vacatures waren er eind 2016 in

Nederland. Dat is een stijging van 18,7% ten opzichte van een jaar eerder (Bron: CBS).

in een democratie

dat de gekozen politici betere cognitieve vaardigheden hebben en betere leiders zijn dan de bevolking die zij vertegenwoordigen. Ook vinden ze dat alle sociale klassen evenveel gerepresenteerd worden. Dit effect wordt onder andere bereikt door screening van politieke partijen.

Dal Bó, E., F. Finan, O. Folke et al. (2017) *Who becomes a politician?* NBER Working Paper, 23120.

die het land binnengevallen is. Wel hebben veel immigranten moeite met het vinden van een baan. De onderzoekers twijfelen daarom aan de capaciteit van Duitsland om deze schok van het aanbod aan werk op te vangen.

Gehrsitz, M. en M. Ungerer (2017) *Jobs, crime, and votes: A short-run evaluation of the refugee crisis in Germany.* IZA Discussion Paper, 10494.

Van school tot strijd

De vraag wat aan de basis van burgeroorlogen ligt, is bijzonder actueel gezien de huidige burgeroorlog in het voorheen toch goed ontwikkelde Syrië. Canavire-Bacarreza et al. argumenteren dat sterk uiteenlopende onderwijsniveaus de kans op binnenlandse strijd verhogen omdat de politieke voorkeuren van hoog- en laagopgeleide mensen vaak sterk verschillen. Ze analyseren de onderwijsniveaus voor 146 landen voor de periode 1950–2014 en vinden dat een toename van één standaardafwijking in educatieve polarisatie de kans op een burgeroorlog met 3,8 procent vergroot.

Canavire-Bacarreza, G., M. Jetter en A. Montoya-Agudelo (2016) *Polarized education levels and civil war.* CESifo Working Paper, 6267.

De reddende robot

Het wordt vaak gedacht dat de snel grijzer wordende bevolking zal leiden tot lagere economische groei. Er wordt zelfs gevreesd voor *secular stagnation*: een situatie waarin depressie de normale conditie van de economie wordt. Acemoglu en Restrepo onderzoeken de effecten van vergrijzing aan de hand van data voor de jaren 1990–2015. Ze vinden geen negatieve relatie tussen een ouder wordende bevolking en de groei van het bbp per capita. Een mogelijke verklaring is dat landen waarin de bevolking snel ouder wordt meer inzetten op automatisering.

Acemoglu, D. en P. Restrepo (2017) *Secular stagnation? The effect of aging on economic growth in the age of automation.* NBER Working Paper, 23077.

Griekenland

Het nieuws over Griekenland haalt de voorpagina's niet meer, maar de problemen daar blijken allerm minst opgelost te zijn. Volgens een recent IMF-rapport is er een substantiële schuldkiwitschelding nodig om te voorkomen dat de Griekse staatsschuld zal stijgen tot maar liefst 300 procent van het bbp in 2060. Bovendien zal het doel voor het primair begrotingsoverschot omlaag moeten van 3,5 naar 1,5 procent. Er dient meer focus op economische groei te komen en het tempo waarin er structurele hervormingen plaatsvinden zal moeten stijgen, wil Griekenland weer concurrerend worden binnen de eurozone. Verdere fiscale bezuinigingen zijn echter ongewenst.

Internationaal Monetair Fonds (2017) *Greece: 2017 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Greece.* IMF Country Report, 17/40.

Voor de zekerheid

Steeds meer mensen werken op flexibele basis. De WRR-Verkenning *Voor de zekerheid* laat zien dat er in Nederland meer dan elders in Europa sprake is van structurele tijdelijkheid. Zo is de kans op een vast contract na één arbeidsjaar afgenomen van 43 procent in 1998–1999 tot 12 procent in 2012–2013. Deze flexibilisering leidt tot veel stress bij werkenden en kan onder andere ten koste gaan van economische groei. Zij is echter geen natuurlijke ontwikkeling; de verkenning schetst verschillende manieren waarop overheid, sociale partners en burgers in actie kunnen komen tegen de doorgeschoten flexibilisering.

Kremer, M., R.C.P.M. Went en J.A. Knottnerus (red.) (2017) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid.* WRR-verkenning.

Inleiding thema

Waarschijnlijk bent u het inmiddels wel gewend dat ik als hoofdredacteur op deze plek het thema inleid. Deze maand ga ik dat niet doen. De column die we voor dit themanummer van Hessel Oosterbeek kregen, is namelijk een betere inleiding dan ik zou kunnen schrijven. Oosterbeek legt ongevraagd (we hebben hem de teksten niet opgestuurd) een mooie verbinding tussen de actualiteit en drie van de thema-artikelen (Buitenhuis en Jans; Van der Wiel en Swart; Van Huizen en Plantenga). Als het gaat om de econometrische evaluatie van onderwijs, is hij een van de experts wereldwijd. Overigens, ik ben al aan het woord op pagina 136 waar ik ons mini-verkiezingsthema introduceer en de ESB-kieslijst presenteert, dus u hoeft me niet te missen.

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur
lukkezen@economie.nl

Kennisuitdagingen rondom voorschoolse voorzieningen MANUEL BUITENHUIS & JASPER JANS	104
Het maatschappelijk rendement van voorschoolse voorzieningen THOMAS VAN HUIZEN & JANNEKE PLANTENGA	106
Meer kwaliteit voor minder geld in de kinderopvang MARK SANDERS	109
Welke karakteristieken van kinderen voorspellen uitkomsten op latere leeftijd? BART GOLSTEYN	112
Geschiedenis en toekomst van voorschoolse educatie in Nederland LISETTE SWART & KAREN VAN DER WIEL	115

Een

Op 21 februari jl. berichtte de *Volkscrant* op de voorpagina dat steeds meer peuters naar de voorschool gaan. Aanleiding was het verschijnen van het rapport *Investeren loont!* waarin de Inspectie van het Onderwijs (2016) de kwaliteit van voor- en vroegschoolse educatie (vve) in de 37 grootste steden (G37) van het land onder de loep neemt.

Sinds 2012 ontvangen deze gemeenten van het rijk extra middelen voor vve en volgens de Inspectie van het Onderwijs (IvO) hebben die middelen “geleid tot betere condities en versterking van de educatieve kwaliteit”. Zo’n conclusie maakt de economie die dagelijks speurt naar causale effecten in het onderwijs nieuwsgierig.

Waar baseert de IvO deze conclusie op? Het blijkt te gaan om vergelijkingen tussen voormetingen (2010/12), tussenmetingen (2013) en nametingen (2015/16). Van de ene meting naar de volgende worden op bijna alle beoordeelde dimensies verbeteringen waargenomen.

Maar of de verbetering door de extra middelen komt die de G37 hebben ontvangen of door andere veranderingen, is niet vast te stellen. Een vergelijking met de ontwikkelingen in gemeenten die buiten de G37 vallen, ontbreekt. De IvO realiseert zich dat dit een tekortkoming is en kondigt aan vanaf 2017 de kwaliteit van de voorschoolse

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

gemiste kans

educatie in de G37 af te zetten tegen de kwaliteit in andere gemeenten.

Waarom de IvHO dan nu al concludeert dat de extra middelen tot verbeteringen hebben geleid is raadselachtig. Als ze hiervan overtuigd is, is het vervolgonderzoek overbodig. En als ze niet overtuigd is, zou het niet zo stellig moeten worden geformuleerd.

Een interessantere vraag is echter of de middelen voor vve in het algemeen of deze extra middelen in het bijzonder de ontwikkeling van deelnemende kinderen ten goede komen. Helaas weten we daar voor de Nederlandse situatie weinig over. Een reeks van rapporten van onderwijskundige onderzoeksinstituten als het GION, ITS en Kohnstamm Instituut laat geen heldere conclusie toe. In een meta-analyse vatten Fukkink *et al.* (2015) de bevindingen van 21(!) van deze studies samen en stellen ze dat in de Nederlandse context vve geen toegevoegde waarde heeft voor de ontwikkeling van het jonge kind. Of deze conclusie vooral is toe te schrijven aan het werkelijk ontbreken van effecten van vve in Nederland dan wel aan de kwaliteit van de studies die ernaar verricht zijn, is niet te zeggen. In ieder geval gebruikt geen van de 21 studies die in de meta-analyse zijn opgenomen een experimenteel design. Ook analyseren ze de niet-experimentele data niet op een manier die naar de huidige maatstaven van de empirische onderwijs economie een geloofwaardige vergelijkingsgroep oplevert.

De enige studie met Nederlandse data die daar wel bij in de buurt komt, is een recente publicatie van Akgündüz en Heijnen (2016). De auteurs analyseren data van het programma waarin de G37 extra middelen hebben gekregen met een *triple-differences-design* (G37 vs. andere gemeenten; doelgroepkinderen vs. niet-doelgroepkinderen; voor vs. na). Zij vinden dat de extra middelen die in 2012 en 2013 aan de G37 ter beschikking zijn gesteld, geleid hebben tot een afname met tien procent (1 tot 3 procentpunt) van het aandeel doelgroepkinderen dat in het basisonderwijs een jaar extra in groep één of twee doorbrengt.

HESSEL OOSTERBEEK

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

Deze resultaten maken nieuwsgierig naar een vervolgstudie waarin ook gekeken kan worden naar uitkomsten voor kinderen die in 2014–2016 van de extra middelen hebben kunnen profiteren en naar uitkomsten op wat

langere termijn, zoals de Cito-eindtoets en advies voor voortgezet onderwijs.

De studie van Akgündüz en Heijnen valt te prijzen voor de zorgvuldigheid waarmee gepoogd wordt causale effecten te scheiden van de correlaties. Een *triple-verschillen-analyse* berust echter op relatief sterke aannames die geloofwaardiger zijn voor kleinere gemeenten binnen de G37 dan voor de grotere, zoals de G4. Eigenlijk kunnen we ook op basis van de studie van Akgündüz en Heijnen niet veel zeggen over het effect van vve op de uitkomsten van doelgroepkinderen in grote steden. Omdat een groot deel van de extra middelen juist naar kinderen in de grote steden gaat, is het daarom wenselijk om ook een ander onderzoeksdesign toe te passen.

Het ligt voor de hand om een gerandomiseerd experiment uit te rollen. Dat vereist moed van de betrokken politici, en ook geduld, omdat het een poosje duurt voordat resultaten beschikbaar zijn. Als politici in 2012 bij introductie van de extra middelen voor vve in de G37 die moed en dat geduld hadden opgebracht, zouden we nu aanzienlijk meer geweten hebben over de effecten van vve in Nederland. Een gemiste kans.

LITERATUUR

Akgündüz, Y.E. en S. Heijnen (2016) Impact of funding targeted pre-school interventions on school readiness: evidence from the Netherlands. CPB Discussion Paper, 328.

De Volkskrant (2017) Steeds meer peuters naar de voorschool. *De Volkskrant*, 21 februari.

Fukkink, R., L. Jilink en R. Oostdam (2015) *Met een blik op de toekomst. Een meta-analyse van de effecten van vve op de ontwikkeling van kinderen in Nederland*. Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool van Amsterdam.

Inspectie van het Onderwijs (2016) *Investeren loont!* Rapport Ministerie van OCW, december.

Kennisuitdagingen rondom voorschoolse voorzieningen

De Nederlandse samenleving heeft veel te winnen bij goede voorschoolse voorzieningen voor het jonge kind. Zowel de arbeidsparticipatie als de ontwikkeling van kinderen is daarbij gediend. In dit artikel wordt een beeld van de beleidsmatige situatie voor Nederland geschetst en komen een aantal belangrijke kennisuitdagingen aan bod.

MANUEL BUITENHUIS
Beleidsmedewerker bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

JASPER JANS
Senior adviseur bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Voorschoolse voorzieningen maken het voor een ouderpaar mogelijk om allebei aan het arbeidsproces deel te nemen zonder dat de zorg voor hun kinderen daaronder lijdt. Ook kunnen voorschoolse voorzieningen de ontwikkeling van kinderen stimuleren. Het gaat dan om het voorkomen en bestrijden van achterstanden bij kinderen met vroeg- en voorschoolse educatie (vve) en de ontwikkeling van alle kinderen die naar de kinderopvang gaan. Dit laatste is een aandachtspunt bij kinderopvangbeleid.

ARBEIDSPARTICIPATIE

De Nederlandse arbeidsdeelname is in internationaal perspectief hoog. Dat geldt met name voor de arbeidsparticipatie en bruto-arbeidsduur van mannen (respectievelijk 74,9 procent en 36 uur; CBS Statline). Bij de arbeidsdeelname van vrouwen (65,1 procent en 26 uur) is er nog ruimte, al neemt het verschil tussen mannen en vrouwen af. Die ruimte maakt de kinderopvangtoeslag een effectieve fiscale maatregel om het arbeidsaanbod te verhogen.

Ook een relatief effectieve maatregel als de kinderopvangtoeslag kent beperkingen. Allereerst heeft de kinderopvangtoeslag een substitutie-effect: een aanzienlijke groep ouders die een kind voorheen naar hun grootouders stuurde kiest nu voor opvang, zonder meer te gaan werken. Een andere beperking is dat financiële toegankelijkheid van kinderopvang slechts een van de factoren is die de arbeidsparticipatiebeslissing beïnvloedt. De kwaliteit en bereik-

baarheid van kinderopvang spelen een rol, net als de verdeling van inkomens tussen partners en hun opvattingen over de wenselijkheid van kinderopvang.

Gebruik van kinderopvang is relatief laag onder lageropgeleiden en mensen met lage inkomens, twee groepen met sterke overlap. Dat is een interessante observatie, aangezien juist kinderen van laagopgeleide ouders baat hebben bij de ontwikkelingsmogelijkheden die kinderopvang biedt. Volgens Roeters en Bucx (2016) delen ouders op verschillende inkomensniveaus de mening dat kinderopvang te duur is, maar verschilt men van mening over de wenselijkheid ervan. Mensen met een laag inkomen zien kinderopvang minder als investering en vinden betaalde arbeid minder belangrijk voor hun zelfontplooiing dan midden- en hoge inkomens.

Beleidsmakers zijn gebaat bij een beter begrip van de manier waarop ouders, en met name moeders, tot hun arbeidsparticipatiebeslissing komen. Het gaat daarbij vooral om de daadwerkelijke afweging die wordt gemaakt en het moment waarop die gemaakt wordt.

Met betrekking tot de *afweging* suggereert gedragswetenschappelijk onderzoek dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen twee vragen: welke verklaringen geven ouders zelf achteraf voor hun keuze, en welke afweging hebben ze daadwerkelijk gemaakt op het keuzemoment? Tot nu toe is met name uitgegaan van de antwoorden die ouders op de eerste vraag geven. Zeker gezien het verschil tussen opleidingsniveaus, verdient nu ook de tweede vraag aandacht. De hypothese kan zijn dat opvattingen over de kwaliteit van kinderopvang en de rolverdeling tussen man en vrouw een belangrijkere rol spelen dan ouders in hun verklaringen achteraf erkennen.

Met betrekking tot het *moment* waarop de arbeidsparticipatiebeslissing wordt genomen, valt op dat eenmaal gemaakte keuzes slechts beperkt en laat aangepast worden. Ouders die minder gaan werken bij de geboorte van een kind – vaak de moeder – beschouwen die vermindering dikwijls als tijdelijk. Maar het aantal gewerkte uren blijft ook daarna duidelijk onder het niveau liggen van voordat

het kind geboren werd. Figuur 1 laat zien dat daarbij ook duidelijke verschillen tussen opleidingsniveaus zijn. Het participatie-effect van voorschoolse voorzieningen kan mogelijk worden vergroot door de marginale druk zo laag mogelijk te maken op het daadwerkelijke beslismoment.

ONTWIKKELING

De afgelopen jaren is het educatieve aspect van voorschoolse voorzieningen meer in de belangstelling komen te staan (Onderwijsraad, 2015; SER, 2016). In Nederland is vve onderdeel van het gemeentelijk onderwijsachterstandsbeleid. De nadruk lag daarbij vaak op de ontwikkeling van kinderen uit zwakkere milieus (met een risico op onderwijsachterstand) en de voor- en voerschoolse educatie die op hen is gericht. Terecht, omdat uit internationale literatuur blijkt dat vve positieve effecten heeft op achterstandskinderen (Van Huizen en Plantenga, 2015; Melhuish *et al.*, 2015; Elango *et al.*, 2015). Onderzoek naar kinderen uit hogere sociale milieus rapporteert soms positieve en soms negatieve effecten.

In recente jaren zijn een aantal overtuigende studies uitgekomen die een overwegend positief beeld schetsen. Pre-COOL, het Nederlandse cohortonderzoek naar kinderen in de kinderopvang (zowel vve als niet-vve) laat zien dat achterstandskinderen hun achterstand deels inlopen (Veen en Leseman, 2015). De mate van ontwikkeling hangt positief samen met de educatieve kwaliteit van de opvanginstelling. Het CPB toonde vorig jaar positieve effecten aan van de kwaliteitsimpuls vve uit 2012 (Akgündüz en Heijnen, 2016). Daarnaast verschilt de effectiviteit van verschillende arrangementen, zo blijkt uit de pilot 'Startgroepen' (Veer *et al.* 2016). De pilot experimenteerde met een vorm van vve waarbij onder andere de basisschool inhoudelijke regie voerde op het voerschoolse gedeelte, een van beide leidsters een hbo-opleiding had en de kinderen meer dagdelen vve genoten dan gebruikelijk. De kinderen in deze startgroepen lieten meer groei zien dan vergelijkbare kinderen in de reguliere vve. Effecten van de afzonderlijke factoren konden helaas niet aangetoond worden.

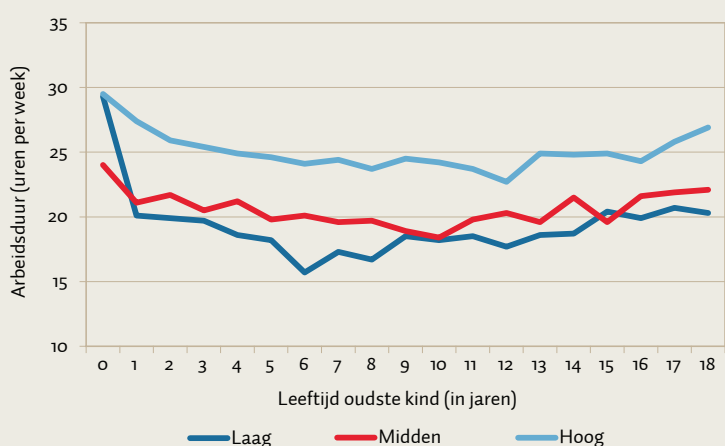
Er blijven niettemin mogelijkheden tot verbetering van voorschoolse voorzieningen. De educatieve kwaliteit van voorschoolse voorzieningen is gemiddeld genomen niet hoog, terwijl die kwaliteit juist bijdraagt aan de ontwikkeling van jonge kinderen. Het blijft daarnaast een uitdaging om gericht de juiste kinderen naar de vve te leiden.

Belangrijke kennisvragen zijn daarom hoe het rendement van vve kan worden vergroot en de educatieve kwaliteit van voorschoolse voorzieningen kan worden verbeterd. Daarbij kunnen de optimale duur, intensiteit en beginleeftijd van vve-programma's in ogenschouw genomen worden, evenals de kwaliteit van de beroepskrachten en de rolverdeling tussen basisschool en voerschoolse instelling. Interessant – niet in de laatste plaats voor de praktijk – is verder de vraag in welke mate verschillende vve-methodes bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen en waar verbetering mogelijk is.

Daarnaast is de relatie tussen opvang voor alle kinderen en gerichte ondersteuning voor achterstandskinderen

belangrijk. Wat is de optimale samenstelling van een vve-groep? Profiteren achterstandskinderen van een homogene groep, of juist van menging met niet-achterstandskinderen? Bij het beantwoorden van deze vragen zijn naast de effecten op achterstandskinderen en niet-achterstandskinderen ook de wens om segregatie te voorkomen en natuurlijk de kosten van het beleid van belang.

Arbeidsduur moeder naar leeftijd oudste kind en opleidingsniveau moeder **FIGUUR 1**

Bron: SZW op basis van SCP AAP 2000-2014.

LITERATUUR

Akgündüz, Y.E. en S. Heijnen (2016) Impact of funding targeted pre-school interventions on school readiness: Evidence from the Netherlands. *CPB Discussion Paper*, 328.

Elango, S., J.L. García, J.J. Heckman en A. Hojman (2015) Early childhood education. *IZA Discussion Paper*, 9476.

Huizen, T. van, en J. Plantenga (2015) Universal child care and children's outcomes: A meta-analysis of evidence from natural experiments. *U.S.E. Discussion Paper*, 15-13.

Melhuish, E., K. Ereky-Stevens, K. Petrogiannis *et al.* (2015) *A review of research on the effects of early childhood education and care (ECEC) on child development*.

Onderwijsraad (2015) *Een goede start voor het jonge kind*. Den Haag: Onderwijsraad.

Roeters, A. en F. Bucx (2016) *Beleidssignalement – Het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens*. *SCP-publicatie*, 2016-24.

SER (2016) *Gelijk goed van start. Visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*. *Advies*, 16/01. SER.

Veen, A. en P. Leseman (2015) *Pre-COOL cohortonderzoek: Resultaten over de voerschoolse periode*. *Rapport*, 932.

Veer, I., H. Luyten, C. van Tuijl en P. Slegers (2016) *Effectonderzoek: Pilot startgroepen voor peuters*. Universiteit Twente.

In het kort

- ▶ Meer kennis over de kinderopvangkeuze van ouders kan helpen bij het verhogen van de arbeidsparticipatie.
- ▶ Kennis over de effectieve onderdelen van voerschoolse educatie kan bijdragen aan het stimuleren van de ontwikkeling van jonge kinderen.

Het maatschappelijk rendement van voorschoolse voorzieningen

Investeren in voorschoolse voorzieningen van hoge kwaliteit loont. Dit geldt ook voor universele voorzieningen, die nu worden bepeit door de SER en veel politieke partijen. De baten ontstaan niet zozeer door de effecten op de arbeidsmarktparticipatie van ouders, maar met name door de effecten op de ontwikkeling van kinderen. Het rendement van universele voorzieningen is echter lager dan dat van effectief doelgroepenbeleid.

THOMAS VAN HUIZEN
Universitair docent
aan de Universiteit
Utrecht (UU)

JANNEKE PLANTENGA
Hoogleraar aan
de UU

In het Nederlandse systeem van voorschoolse voorzieningen bestaan verschillende arrangementen naast elkaar: programma's voor voor- en vroegschoolse educatie (vve), bedoeld voor kinderen met een achterstand; peuterspeelzalen, die veel gebruikt worden door gezinnen waarin niet sprake is van twee verdienende ouders; en kinderdagverblijven, die vooral door tweeverdieners worden gebruikt. Daarnaast gaat een relatief klein deel van de kinderen naar gastouders of ouderparticipatiecrèches (Sanders, 2017; in dit nummer).

Al langere tijd wordt er discussie gevoerd over dit versnipperde systeem van voorschoolse voorzieningen. De laatste jaren gaan er steeds meer stemmen op om een universele voorschoolse voorziening voor alle kinderen in te voeren. Een belangrijke mijlpaal in dit verband is het advies van de SER (2016). Hierin wordt voor alle kinderen van twee tot vier jaar, ongeacht of hun ouders werken, een voorschoolse voorziening van zestien uur per week voorgesteld. Uit de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 blijkt dat de meeste politieke partijen het belang van een universele voorziening onderschrijven: zo neemt de PvdA het SER-advies vrijwel letterlijk over, streeft D66 naar "een brede basisvoorziening van hoge kwaliteit" waar alle twee- tot vierjarigen voor ten minste vier dagdelen per week gebruik van kunnen maken en pleit het CDA voor het samenvoegen van peuterspeel-

zalen en kinderopvang tot één voorschool, waar alle twee- tot vierjarigen een aantal dagdelen recht op hebben.

In dit artikel gaan we in op het maatschappelijk rendement van voorschoolse voorzieningen. Wat zijn de effecten van vve en universele voorschoolse voorzieningen op de ontwikkeling van kinderen? En wegen de baten van investeringen op tegen de kosten?

DE EFFECTEN VAN DOELGROEPENBELEID

De internationale literatuur laat zien dat investeringen in voorschoolse voorzieningen van hoge kwaliteit voor kinderen met een achterstand substantiële positieve effecten hebben op een breed spectrum van uitkomsten. Het gaat dan om verbetering van cognitieve en non-cognitieve vaardigheden op de korte termijn tot betere onderwijs- en arbeidsmarktuitskomsten en minder criminaliteit op de lange termijn (Elango *et al.*, 2016). Deze positieve effecten vertalen zich vaak ook in een hoog rendement. Kosten-batenanalyses van Amerikaans doelgroepenbeleid laten vaak indrukwekkende resultaten zien. Zo schatten Heckman *et al.* (2010) dat de samenleving zeven tot twaalf dollar terugverdient voor elke dollar die in het Perry Preschool-programma wordt geïnvesteerd.

Hoewel er in de internationale literatuur een redelijke consensus bestaat over de positieve effecten van vve-achtige programma's, is het specifieke Nederlandse beleid niet bewezen effectief; dat wil zeggen, er is nog onvoldoende onderzoek naar de causale effecten van vve. Uiteraard betekent dit niet dat het beleid bewezen niet-effectief is. Fukkink *et al.* (2015) trokken wel deze conclusie in een meta-analyse op basis van 21 studies. Het 'nulresultaat' van vve haalde krantenkoppen en tv-programma's en vve kwam onder vuur te liggen. Ons inziens is die conclusie onterecht omdat de studies die zijn meegenomen in de meta-analyse weinig zeggen over de causale effecten van vve. Fukkink *et al.* (2015) vergelijken de relatieve effectiviteit van vve met reguliere kleutergroepen en kinderdagverblijven. Niet de

opbrengst, maar de meeropbrengst van vve wordt onderzocht. Een 'nulresultaat' zou dus betekenen dat de verschillende formele voorzieningen evenveel effect hebben. De vraag hoeveel baat doelgroepkinderen hebben gehad bij vve – de centrale beleidsvraag – blijft in een dergelijke analyse dus onbeantwoord.

Maar ook over de relatieve effectiviteit van vve kunnen op basis van deze meta-analyse geen stellige uitspraken worden gedaan. De meegenomen studies vergelijken de vaardigheden van kinderen in een vve-programma met die van kinderen in een regulier programma (in een peuterspeelzaal of kinderdagverblijf). Eventuele verschillen kunnen niet alleen verklaard worden door een verschil in het programma, maar ook door de verschillen tussen kinderen. Kinderen in vve hebben een relatief hoog risico op een ontwikkelingsachterstand: daar worden ze immers op geselecteerd. Kinderen in reguliere peuterspeelzalen en kinderdagverblijven zijn meer representatief voor de totale populatie kinderen en zullen daarom een meer gemiddeld ontwikkelingspatroon volgen. Gegeven deze selectieverschillen is het niet vreemd dat studies soms een negatief 'effect' van vve rapporteren. Het 'nulresultaat' van vve kan dus duiden op een effectief vve-programma.

De geschatte effecten in de 21 studies die zijn meegenomen in de meta-analyse van Fukkink *et al.* (2015) zijn onzuiver omdat ze geen rekening houden met dit selectieprobleem. De studies zijn niet gebaseerd op gerandomiseerde experimenten. Ook wordt er geen gebruik gemaakt van alternatieve methoden om te corrigeren voor het selectieprobleem (zoals *difference-in-differences*-methodes of *regression discontinuity designs*). Het is daarom terecht dat het CPB geen van de 21 studies meeneemt in de publicatie *Kansrijk onderwijsbeleid*: "Omdat de controlegroep niet goed is vormgegeven, is uit deze studies (...) niet af te leiden of vve in Nederland wel of geen causaal effect op de ontwikkeling van kinderen heeft gehad." (CPB, 2016, p. 51). De noodzaak van een zorgvuldig onderzoeksdesign geldt uiteraard voor alle disciplines. Zo benadrukken ook gerenommeerde Amerikaanse psychologen dat we bijzonder sceptisch moeten zijn over studies die onvoldoende rekening houden met dit selectieprobleem (Yoshikawa *et al.*, 2013). Uiteraard leidt het meenemen van onzuivere schattingen in een meta-analyse tot onzuivere resultaten van die analyse. Dit methodologische probleem staat in de literatuur bekend als 'garbage in, garbage out'.

Gegeven de methodologische beperkingen van het Nederlandse onderzoek kan de Nederlandse beleidsmaker zich beter baseren op de internationale literatuur. In lijn met die literatuur laat een recente CPB-studie (Akgündüz en Heijnen, 2016) zien dat ook in Nederland een extra investeringsimpuls in vve heeft geresulteerd in minder zittenblijven onder doelgroepkinderen.

DE EFFECTEN VAN UNIVERSELE VOORZIENINGEN

Beleidsmakers voeren soms het bewijs voor een indrukwekkend rendement op investeringen in doelgroepenbeleid als argument aan om een systeem van universele voorschoolse voorzieningen in te voeren. Dit bewijs zegt echter nog weinig over het rendement van universele voorzieningen. Omdat er voor een dergelijke voorziening geen selectie op

basis van een ontwikkelingsachterstand plaatsvindt, is het waarschijnlijk dat de gemiddelde baten per kind lager zijn. Daarnaast kan een kleinschalige voorziening waarschijnlijk met meer kwaliteit en meer intensiteit worden aangeboden dan een grootschalige voorziening die toegankelijk is voor alle kinderen. Ook dit zal gevolgen hebben voor het maatschappelijk rendement.

Voor de laatste jaren is veel onderzoek gedaan naar de effecten van universele regelingen op de ontwikkeling van kinderen. Uit een meta-analyse (Van Huizen en Plantenga, 2015) van studies op basis van 'natuurlijke experimenten' naar de effecten van universele voorschoolse voorzieningen blijken de effecten niet eenduidig te zijn: ruim een derde van de geschatte effecten is significant positief, ruim een op de vijf schattingen is significant negatief en ruim veertig procent van de schattingen laat geen significant effect op de ontwikkeling van kinderen zien. Vooral kinderen met laagopgeleide ouders blijken baat te hebben bij universele voorzieningen. Voor kinderen met hoogopgeleide ouders zijn de effecten meestal niet significant (en zijn positieve effecten ongeveer even waarschijnlijk als negatieve effecten). Een belangrijke uitkomst is verder dat voorzieningen van hoge kwaliteit meestal leiden tot positieve effecten. Of er baten zijn in termen van ontwikkeling van kinderen, wordt dus in belangrijke mate bepaald door de kwaliteit van de voorziening.

HET MAATSCHAPPELIJK RENDEMENT VAN UNIVERSELE VOORZIENINGEN

Of ook in het geval van universele voorzieningen de kosten opwegen tegen de baten, is niet helemaal duidelijk: bestaande kosten-batenanalyses richten zich vooral op doelgroepenbeleid. Om inzicht te krijgen in de doelmatigheid van investeringen in universele voorschoolse voorzieningen hebben wij een kosten-batenanalyse uitgevoerd op basis van een Spaans 'natuurlijk experiment' (Van Huizen *et al.*, 2016). Vóór 1990 hadden in Spanje vier- en vijfjarige toegang tot gratis publieke voorschoolse voorzieningen; na een hervorming in 1990 werd de toegang tot deze voorzieningen uitgebreid naar driejarige. Het aandeel driejarige dat participeerde in deze voorzieningen nam in de jaren na de hervorming toe van zo'n 8 procent in 1990 tot 43 procent in 1997 en ruim 67 procent in 2002.

Omdat regio's verantwoordelijk waren voor de doorvoering van de hervorming, ontstond er regionale variatie die *difference-in-differences*-analyses mogelijk maken. Zulke analyses laten een significant positief effect van de hervorming op arbeidsparticipatie van moeders zien: elke tien extra kinderen in de voorschoolse voorziening betekende twee extra werkende moeders. Kinderen bleken ook baat te hebben bij de investering in de voorschoolse voorziening: het aantal zittenblijvers op de basisschool daalde en de taalvaardigheden verbeterden op de lange termijn (gemeten op vijftienjarige leeftijd). Het effect op rekenvaardigheden bleek evenwel niet significant te zijn.

Wanneer nu de baten voor de verschillende groepen bij elkaar worden opgeteld en worden vergeleken met de kosten, dan is het maatschappelijke rendement van de universele voorziening positief (Van Huizen *et al.*, 2016). Volgens het basisscenario, waarbij een discontovoet van drie procent

wordt gehanteerd, krijgt de samenleving ongeveer vier euro terug voor elke euro die in de voorziening is geïnvesteerd. Hierbij past wel de kanttekening dat er rekening moet worden gehouden met een ruime onzekerheidsmarge omdat de baten voor een belangrijk deel in de toekomst worden gerealiseerd. Maar in nagenoeg alle gevoeligheidsanalyses blijken de baten groter te zijn dan de kosten van universele voorzieningen.

De kosten-batenanalyse laat ook zien dat veruit het grootste deel van de baten voortkomen uit de ontwikkeling van kinderen. Gevoeligheidsanalyses laten zien dat de kosten/baten-ratio relatief ongevoelig is voor de grootte van het arbeidsmarkteffect. Anders geformuleerd: mocht de voorziening alleen positieve effecten hebben op de ontwikkeling van kinderen, maar geen enkel effect op de arbeidsparticipatie van moeders, dan zou iedere geïnvesteerde euro de samenleving nog steeds ruim drie euro opleveren. Wanneer we echter aannemen dat arbeidsparticipatie van ouders wel, maar de ontwikkeling van kinderen niet positief wordt beïnvloed, dan blijken de baten niet langer op te wegen tegen de kosten. De Spaanse casus laat daarmee

zien dat de baten van de voorschoolse voorziening vooral de ontwikkelingsfunctie van deze voorziening betreffen en niet de arbeidsmarktfunctie. Dit resultaat is mede het gevolg van het feit dat de Spaanse voorschoolse voorziening van relatief hoge kwaliteit is. Gegeven het algemene resultaat dat voorschoolse voorzieningen van hoge kwaliteit een significant positieve bijdrage leveren aan de ontwikkeling van kinderen (Van Huizen en Plantenga, 2015), is er op voorhand weinig aanleiding om te veronderstellen dat de effecten van een dergelijke voorziening in Nederland heel anders zouden uitpakken.

BELEIDSAANBEVELINGEN

Er is de laatste jaren veel discussie over de effectiviteit van het Nederlandse systeem van voorschoolse voorzieningen. Een belangrijk aandachtspunt daarbij is om het huidige, tamelijk versnipperde stelsel te vervangen door een universele regeling. Onze onderzoeksresultaten laten zien dat investeringen in universele voorschoolse voorzieningen kunnen lonen, al is het rendement waarschijnlijk lager dan investeringen in (effectief) doelgroepenbeleid opleveren.

Op basis van ons onderzoek kunnen twee belangrijke aandachtspunten worden geformuleerd voor de investeringsagenda in voorschoolse voorzieningen. Om te beginnen is het belangrijk dat ouders met een lagere sociaal-economische status worden gestimuleerd om gebruik te maken van voorschoolse voorzieningen. Dit levert het hoogste maatschappelijk rendement op want deze kinderen hebben simpelweg de meeste baat bij voorschoolse voorzieningen. Wat dat betreft is het problematisch dat in de huidige systematiek ouders met een lagere sociaal-economische status relatief vaak geen recht hebben op kinderopvangtoeslag modat zij niet werken.

Een tweede beleidsimplicatie is om in kwaliteit te investeren. Hoge kwaliteit is een absoluut noodzakelijke voorwaarde voor positieve effecten voor kinderen en daarmee voor een hoog maatschappelijk rendement. Een risico van universele arrangementen is dat de kwaliteit daalt. Er moet daarom nagedacht worden over de financiering. Een universeel systeem is een systeem dat toegankelijk en betaalbaar is voor iedereen. Een praktische vertaling van dit uitgangspunt is dat de voorschoolse voorziening gratis is voor kinderen met een achterstand en/of voor ouders met een laag inkomen. Maar het kan nodig zijn om ouders met een hoger inkomen een financiële bijdrage te vragen om mede de kosten te dekken van een kwalitatief hoogwaardige voorziening.

LITERATUUR

Akgündüz, Y.E. en S. Heijnen (2016) *Impact of funding targeted pre-school interventions on school readiness: Evidence from the Netherlands*. CPB Discussion Paper, 328.

CPB (2016) *Kansrijk onderwijsbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.

Elango, S., J.L. Garcia, J.J. Heckman en A. Hojman (2016) *Early childhood education*. In: R.A. Moffitt (red.), *Economics of means-tested transfer programs in the United States*, deel 2. NBER, 235–297.

Fukkink, R., L. Jilink en R. Oostdam (2015) *Met een blik op de toekomst. Een meta-analyse van de effecten van vve op de ontwikkeling van kinderen in Nederland*. Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool van Amsterdam.

Heckman, J.J., S.H. Moon, R. Pinto et al. (2010) *The rate of return to the HighScope Perry Preschool Program*. *Journal of Public Economics*, 94(1–2), 114–128.

Huizen, T. van, en J. Plantenga (2015) *Universal child care and children's outcomes: A meta-analysis of evidence from natural experiments*. *U.S.E. Discussion Paper*, 15–13. Utrecht School of Economics.

Huizen, T. van, L. Dumhs en J. Plantenga (2016) *A cost-benefit analysis of universal pre-school education: Evidence from a Spanish reform*. *U.S.E. Discussion Paper*, 16–11. Utrecht School of Economics.

Sanders, M.W.J.L. (2017) *Meer kwaliteit voor minder geld in de kinderopvang?* *ESB*, 4747(3), 109–111.

SER (2016) *Gelijk goed van start. Visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

Yoshikawa, H., C. Weiland, J. Brooks-Gunn et al. (2013) *Investing in our future: The evidence base on preschool education*. New York: Foundation for Child Development.

In het kort

- ▶ Het onderzoek naar de effecten van het Nederlandse doelgroepenbeleid is methodologisch beperkt.
- ▶ Studies uit het buitenland laten echter een positief maatschappelijk rendement zien.
- ▶ Ook universele voorzieningen hebben een positief rendement, blijkt uit ons onderzoek.

Meer kwaliteit voor minder geld in de kinderopvang

De kwaliteit van kinderopvang is een voortdurend punt van zorg. Uit onderzoek van het Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (NCKO) blijkt nu dat de kwaliteit in crèches met ouderparticipatie ruim hoger scoort dan gemiddeld in de professionele opvang. Een belangrijk verschil in deze crèches is het zogenaamde governance-model. We zien dat de disciplinerende werking van ‘voice’ en ‘loyalty’ hier wellicht een heilzaam effect heeft.

MARK SANDERS
 Universitair
 hoofddocent
 Internationale
 macro-economie
 aan de Universiteit
 Utrecht

De kwaliteit in de kinderopvang staat onder druk. In mei 2016 sloot minister Asscher van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wederom een akkoord met de sector om de kwaliteit te verbeteren. In dat akkoord is overeengekomen dat er vooral voor de jongste kinderen intensievere begeleiding zal komen en dat alle medewerkers in de toekomst het recht op coaching krijgen door pedagogisch medewerkers met hbo-opleiding. In ruil voor deze toezeggingen heeft minister Asscher beloofd de vaste voet, de toeslagpercentages en het toeslagplafond te verhogen. Er komt zo aanzienlijk meer publiek geld beschikbaar.

Ondertussen vechten ouderparticipatiecrèches (OPC's) al meer dan vijf jaar voor behoud van hun recht op toeslag. In OPC's organiseren de ouders zelf, met en voor elkaar, de opvang voor hun kinderen. Dat garandeert volledige transparantie en inspraak van ouders in alle aspecten van de kinderopvang.

Lange tijd was het beleid van het ministerie dat deze vorm van kinderopvang mocht blijven bestaan, maar zonder recht op toeslag. Minister Asscher heeft in 2015 een onderzoek gelast naar de kwaliteit in deze atypische crèches. De veronderstelling was dat dit onderzoek zou bewijzen dat de kwaliteit in deze vorm van kinderopvang niet

kan voldoen aan de standaard die in de professionele opvang geboden wordt (Kamerbrief van 25 november 2015). Immers, de OPC's voldoen niet aan wat het ministerie als de belangrijkste kwaliteitsborgingseisen uit de Wet Kwaliteit Kinderopvang beschouwt, namelijk het *vaste-gezichten-criterium* en de opleidingseisen voor medewerkers.

Uit recent onderzoek (Fukkink *et al.*, 2016) blijkt nu dat de kwaliteit van OPC's op alle punten hoger is dan van de professionele kinderopvang. Ik beargumenteer dat dat komt doordat in OPC's inspraak en transparantie volledig zijn, terwijl de belangen van ouder en kinderopvang samenvallen. Daardoor maken OPC's andere keuzes en borgen ze een hogere kwaliteit.

GEEN NORMALE MARKT

Markten functioneren prima en selecteren aanbieders op de beste prijs-kwaliteit-verhouding, mits de consumenten beschikken over alle relevante informatie en steeds rationeel op zoek gaan naar betere en goedkopere alternatieven. Ouders in de kinderopvang hebben echter niet alle relevante informatie. Ze kunnen de kwaliteit van de aangeboden opvang niet zelf beoordelen en ook hun kinderen zijn daarvoor te jong. En zelfs al vangen ze wel signalen op, dan is de menselijke psyche niet geneigd om die onwelgevallige signalen serieus te nemen. Erkennen dat je je jonge, kwetsbare kind hebt achtergelaten op een crèche die niet deugt, is een enorme psychische horde (SZW, 2002). De neiging je keuze voor jezelf goed te praten is niet rationeel, maar heel menselijk.

De mobiliteit tussen kinderdagverblijven is dan ook beperkt, met als gevolg dat concurrentie en marktwerking in de kinderopvang niet goed functioneren (Plantenga en Sanders, 2012). Dat wordt nu opgelost met gedetailleerde regels en streng toezicht. Maar wanneer de kwaliteit slecht is – zoals recent bij kinderdagopvangorganisatie 24/7 in Amsterdam – blijkt in veel gevallen dat het met incidentele inspecties lastig is en vaak lang duurt voordat daadwerkelijk kan worden ingegrepen. De theorie van Hirschman (1970)

De auteur heeft als ouder gewerkt in een kinderopvang met ouderparticipatie.

wijst ons op een alternatief mechanisme dat mogelijk ook in de OPC's werkzaam is.

DE THEORIE VAN HIRSCHMAN

Hirschman (1970) noemde het mechanisme van zoeken naar betere aanbieders voor een lagere prijs 'exit'. Als 'exit' echter geen reële optie is, zoals in de kinderopvang het geval lijkt, is er ook een ander mechanisme dat de kwaliteit van kinderopvang kan borgen. Hirschman noemde dat mechanisme 'voice' (inspraak) en beargumenteerde dat deze het meest effectief is wanneer er sprake is van grote 'loyalty' (loyaliteit) aan de gekozen aanbieder. Ouders zijn natuurlijk gecommiteerd aan hun kind, en wettelijk en moreel verantwoordelijk voor het welzijn van hun kinderen. En ze zijn dus loyaal aan een eenmaal gekozen crèche, want er wordt weinig overgestapt. Het probleem is echter dat bij die loyaliteit een effectieve inspraak ontbreekt.

Ook met de wettelijk verplichte oudercommissies en vertegenwoordiging door de ouderbelangenvereniging BOiNK op landelijk niveau worden ouders zelf niet gehoord in de voor de kwaliteit belangrijke dagelijkse gang van zaken op de individuele crèches. Daar bepaalt de ondernemer, die bovenal op winst gericht is, wie voor welk kind zorgt onder welke voorwaarden en met welke middelen. Dat geldt temeer daar financiële overwegingen dominante sturingsmechanismen zijn in de steeds grotere commerciële bedrijven die de sector beheersen.

Daarom is het belangrijk te onderzoeken of het organiseren van inspraak een positief effect heeft op de kwaliteit van opvang. Er zijn in de professionele opvang wel ontwikkelingen in die richting. Zo is per 1 januari 2016 de Wet versterking positie ouders in kinderopvang en peuterspeelzalen van kracht. Die schrijft onder andere één gesprek met de oudercommissie over het pedagogische beleid voor (BOiNK, 2016a), maar daarbij zijn ouders echter nog steeds afhankelijk van de informatie die hun wordt aangereikt. Een effectieve inspraak wordt daarmee ernstig bemoeilijkt. Empirisch onderzoek naar het effect van meer ouderinspraak op de kwaliteit in de kinderopvang is dan ook lastig.

DE KWALITEIT VAN OUDERPARTICIPATIECRÈCHES

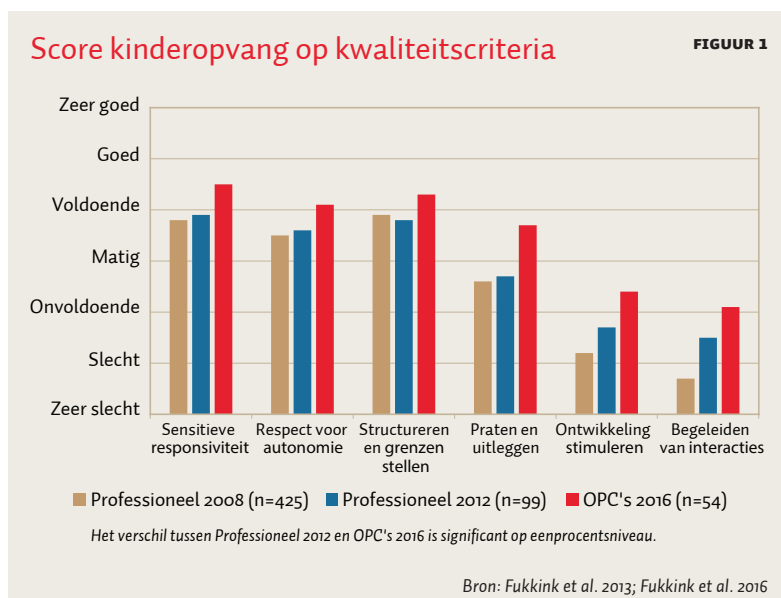
Een vorm van kinderopvang waarbij ouders volledige inspraak hebben zijn de OPC's. In een OPC vallen de principaal-agent- en asymmetrische informatieproblemen tussen ouder en opvangaanbieder weg, omdat ouders in verenigingsverband de opvang met elkaar organiseren. Dat garandeert volledige transparantie en een krachtige inspraak van ouders in alle aspecten van de opvang. Recent onderzoek naar de kwaliteit van OPC's, van hoogleraar Kinderopvang Ruben Fukkink, in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, laat zien dat de kwaliteit van kinderopvang in de OPC's hoog is (Fukkink *et al.*, 2016).

In het onderzoek zijn alle OPC's in Nederland (het betreft er vijf in Utrecht en twee in Amsterdam) meegenomen. De onderzoekers hebben ruim veertig procent van de zogenaamde draaiouders (een OPC heeft geen betaalde medewerkers) gefilmd en hun pedagogisch handelen beoordeeld op een zevenpuntsschaal van laag tot hoog op gevalideerde schalen (NCKO-observatie) die ook gebruikt worden voor professionals in de reguliere opvang. De OPC's opereerden ten tijde van het onderzoek onder praktisch hetzelfde toezichtkader als de reguliere commerciële opvang en ze zijn derhalve gehouden aan dezelfde minimum-kwaliteitseisen die ook in de professionele opvang gehanteerd worden. Zodoende is het mogelijk de bevindingen over professionele opvang uit 2012, de laatste keer dat die schalen in de reguliere opvang zijn gemeten, te vergelijken met die over participatiecrèches uit 2016 (figuur 1). Uit de resultaten blijkt een significant hogere score van de OPC's op alle gemeten kwaliteitscriteria als we de gemiddelde scores voor de professionele opvang in 2008 en 2012 (Fukkink *et al.*, 2013) vergelijken met de scores voor OPC's in het onderzoek uit 2016 (Fukkink *et al.*, 2016).

Als we de resultaten van de OPC's vergelijken met die in de reguliere opvang is meteen duidelijk dat de volledige transparantie gekoppeld aan volledige inspraak van ouders in OPC's in ieder geval positief correleert met een significant hogere gemeten kwaliteit. Dit resultaat wordt door de onderzoekers ook met zoveel woorden toegeschreven aan de andere keuzes die de ouders in OPC's maken. Zo hebben OPC's gemiddeld kleinere groepen met minder jonge kinderen en zitten ze ook wat betreft bijvoorbeeld binnen- en buitenruimte ruim in hun jas. Dergelijke keuzes kosten natuurlijk geld, maar de ouders maken in OPC's zelf deze afwegingen en vinden dat blijkbaar optimaal.

KANTTEKENINGEN

Er zijn uiteraard wel een aantal kanttekeningen te plaatsen bij de bovenstaande vergelijking tussen professionele opvang in 2012 en de OPC's in 2016. Het onderzoek uit 2016 betreft een populatieonderzoek waarbij zelfselectie geen rol kan spelen. Zelfselectie op kwaliteit maakt de steekproef in de professionele opvang uit 2012 mogelijk minder representatief. Het is immers waarschijnlijk dat vooral goede professionele crèches hebben meegewerkt aan het kwaliteitsonderzoek. De zelfselectie op kwaliteit in 2012 en de effecten van forse bezuinigingen op de kinderopvang in de periode 2012–2015 (Akgündüz *et al.*, 2015) maken het nog onwaarschijnlijker dat de significant hogere scores

van de OPC's op alle gemeten kwaliteitscriteria niet daadwerkelijk een hogere kwaliteit bewijzen. Daarnaast geven diverse betrokkenen uit de sector zelf aan dat de kwaliteit in de jaren van bezuiniging eerder is gedaald dan gestegen (AD, 2013; Kassa, 2013; Kinderopvangtotaal, 2015; 2016; BOiNK, 2016b; SP, 2016).

Als verklaring voor het gemeten kwaliteitsverschil wijzen Fukkink *et al.* (2016) ook op structuurkenmerken die sterk verschillen tussen de professionele opvang en de OPC's. De groepen in OPC's zijn kleiner, de binnen- en buitenruimtes zijn groter, er is meer en beter speelmateriaal, het aantal baby's is kleiner en het aandeel van negentig procent hoogopgeleiden (hbo+) en dertig procent mannen in de OPC's is veel hoger dan in de professionele opvang. Voor een deel zijn dat de beleidskeuzes die de participerende ouders voor hun eigen kinderen maken. Het aandeel hoogopgeleiden en mannen zijn echter (zelf)selectie-effecten. Alleen mensen met voldoende zelfvertrouwen en flexibel werk kiezen voor een OPC, en vaders dragen graag hun steentje bij. Omdat *alle* OPC's zijn onderzocht, geeft dit echter geen selectieprobleem in de zin dat alleen OPC's met veel hogeropgeleiden of mannen zijn onderzocht.

IMPLICATIES

De inspraak en loyaliteit van de ouders in OPC's speelt mogelijk een grote rol in het bereiken en bewaken van de hogere kwaliteit. Het belang van ouders valt immers gelijk met dat van de crèche, en continuïteit en kwaliteit zijn voor de betrokken ouders belangrijker dan winstgevendheid en kostenefficiëntie. Toch zijn de kosten voor ouders, maar vooral ook die voor de overheid, lager dan vijftig procent van het maximum toegestane uurtarief in de reguliere opvang. Ouders moeten daar wel zelf iets van hun kostbare vrije tijd aan opofferen. Maar die tijd brengen ze door met hun jonge kind en die betrokkenheid betaalt zich ook nog eens uit in goedkope, maar goede opvang.

De implicatie is een paradigmawisseling in de kinderopvang. In de professionele opvang gelden strenge opleidings- en structuureisen en wordt stevig toezicht gehouden op naleving van die regels. Toch laat ook een recent onderzoek van PWC (2016) zien dat in 2015 nog bij dertig procent van de onderzochte kinderdagverblijven overtredingen worden geconstateerd. Ouders in OPC's kiezen ervoor om aangaande belangrijke kenmerken voor de kwaliteit juist strenger te zijn dan de wetgeving hun voorschrijft, al passen twee belangrijk geachte regels voor de professionele opvang niet in de praktijk van een OPC. Het niet kunnen voldoen aan de zogenaamde *vaste-gezichtenregel* en aan de opleidingseisen voor medewerkers leidt echter niet tot een lagere kwaliteit. De

veronderstelling dat structuurregels en opleidingseisen per definitie beter werken dan inspraak en loyaliteit is daarmee gelogenstraft. Dit onderzoek laat zien dat met transparantie en inspraak mogelijk grote kwaliteitswinst te boeken is. Dat daarbij de kosten van de kinderopvang ook nog kunnen dalen is natuurlijk mooi meegenomen.

LITERATUUR

AD (2013) *Bezuiniging opvang bedreigt veiligheid kinderen*. AD, 21 mei 2013. Artikel te vinden op <http://www.ad.nl/binnenland/bezuiniging-opvang-bedreigt-veiligheid-kinderen~a3497b51/>.

Akgündüz, E., E. Jongen, P. Leseman en J. Plantenga (2015) *Quasi-experimental evidence on the relation between child care subsidies and child care quality*. CPB Discussion Paper, 310. Den Haag: CPB. Paper te vinden op <https://www.cpb.nl/publicatie/quasi-experimenteel-bewijs-voor-de-relatie-tussen-subsidies-voor-kinderopvang-en-de-kwaliteit-van-kinderopvang>.

BOiNK (2016a) *Wet versterking positie ouders*. Utrecht: BOiNK. Tekst te vinden op <http://boink.info/media/2c72fec8/Lees meer... Wet Versterking positie ouders.docx.pdf>.

BOiNK (2016b) *Pedagogische kwaliteit van kinderopvang*. Utrecht: BOiNK. Brochure te vinden op <http://boink.info/media/9b80a6ab/Brochure pedagogische kwaliteit - nov. 2016.pdf>.

Fukkink, R.G., M.J. Gevers Deynoot-Schaub, K.O. Helmerhorst, *et al.* (2013) *Pedagogische kwaliteit van de kinderopvang voor 0- tot 4-jarigen in Nederlandse kinderdagverblijven in 2012*. Amsterdam: NCKO.

Fukkink, R.G., R.M.V. Sluiter, M.J. Gevers Deynoot-Schaub en K.O. Helmerhorst (2016) *De pedagogische kwaliteit van de ouderparticipatiecrèche in 2016; draaiers en hun relaties met kinderen in beeld*. Amsterdam: NCKO.

Hirschman, A. (1970) *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kassa (2013) *Kwaliteit holt achteruit in de kinderopvang*. 12 oktober 2013. Artikel te vinden op <http://kassa.vara.nl/gemist/nieuws/kwaliteit-holt-achteruit-in-de-kinderopvang>.

Kinderopvangtotaal (2015) *Bezuinigingen kinderopvangtoeslag slechte invloed op kwaliteit*. 25 juni 2015. Artikel te vinden op <https://www.kinderopvangtotaal.nl/management/actueel/2015/6/bezuinigingen-kinderopvangtoeslag-slechte-Invloed-op-kwaliteit-1782299w/>.

Kinderopvangtotaal (2016) *Kwaliteit juist in niet-rendabele wijken belangrijk*. 22 november 2016. Artikel te vinden op <https://www.kinderopvangtotaal.nl/management/actueel/2016/11/kwaliteit-juist-in-niet-rendabele-wijken-belangrijk/>.

Plantenga, J. en M. Sanders (2012) *Kwaliteitszorg en de markt voor kinderdagopvang*. ESB, 97(4635), 301–302.

PWC (2016) *Evaluatie aanbevelingen commissie Gunning*. Den Haag: PWC.

SP (2016) *Kwaliteit kinderopvang staat onder druk*. 30 mei 2016. Artikel te vinden op <https://www.sp.nl/nieuws/2016/05/onderzoek-sp-kwaliteit-kinderopvang-staat-onder-druk>.

SZW (2002) *Trendonderzoek kinderopvang*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Document te vinden op http://docs.szw.nl/pdf/35/2003/35-2003_3-3763.pdf.

In het kort

- ▶ De kinderopvang is geen normale markt, bijvoorbeeld omdat het zoeken naar andere aanbieders niet gebruikelijk is.
- ▶ Gemiddeld is de kwaliteit in crèches met ouderparticipatie flink hoger dan in de professionele opvang.
- ▶ De inspraak en loyaliteit van de ouders in ouderparticipatiecrèches kan de hogere kwaliteit mogelijk verklaren.

Welke karakteristieken van kinderen voorspellen uitkomsten op latere leeftijd?

Hoe goed voorspellen intelligentie, voorkeuren en persoonlijkheid op jonge leeftijd latere uitkomsten in het leven? Een antwoord op deze vraag biedt kinderen, ouders en scholen houvast wanneer zij resultaten van testen te zien krijgen, en kan helpen om gericht hulpe te bieden aan kinderen die dat nodig hebben.

BART GOLSTEYN

Universitair hoofd-
docent aan de Uni-
versiteit Maastricht

Kinderen worden van jongs af aan gemonitord en getoetst. Consultatiebureaus, bijvoorbeeld, meten het gewicht en de lengte van kinderen. Zij delen deze gegevens vervolgens met ouders door ze weer te geven in de verdelingen van lengte en gewicht van andere kinderen. Ontwikkelingen op het gebied van spraak, persoonlijkheid, cognitie en motoriek worden eveneens op zeer jonge leeftijd gemeten en teruggekoppeld. De informatie die ouders en kinderen op deze manier vergaren, kan geruststellend werken, maar kan ook zorgen teweegbrengen.

Ik onderzoek daarom in mijn VIDI-project de voorspelkracht van voorkeuren, persoonlijkheid en IQ, voor latere uitkomsten als scholing, gezondheid en arbeidsmarkt. Als gunstige voorkeuren, persoonlijkheid en IQ positief gecorreleerd zijn met later welzijn, kan monitoren en toetsen op jonge leeftijd nuttig zijn om de resultaten voor kinderen en ouders in perspectief te plaatsten. Als de voorspelkracht niet zo sterk is, is het van groot belang dit mee te delen aan ouders en kinderen, zodat zij zich bijvoorbeeld geen onno-

dige zorgen hoeven te maken over minder goede resultaten.

Als vroege indicatoren latere uitkomsten in het leven goed kunnen voorspellen, kun je kijken of je die indicatoren kunt beïnvloeden. Een tweede doel van mijn VIDI-project is om te onderzoeken hoe kinderen met kenmerken die tot minder gunstige uitkomsten leiden, geholpen kunnen worden om zich te verbeteren.

METEN VAN VORKEUREN EN PERSOONLIJKHEIDSKENMERKEN

Om te onderzoeken hoe persoonlijkheid en voorkeuren latere uitkomsten in het leven voorspellen, is het allereerst van belang om aan te geven wat er met persoonlijkheid en voorkeuren bedoeld wordt en hoe ze empirisch vastgesteld kunnen worden. Het nu volgende is deels overgenomen uit Golsteyn en Schildberg-Hörisch (2017).

In de economische wetenschap staan drie voorkeursparameters aan de basis van micro-economische gedragsmodellen: tijdsvoorkeuren, risicovorkeuren, en sociale voorkeuren. Tijdsvoorkeur geeft aan in welke mate iemand de toekomst waardeert ten opzichte van het heden. Tijdsvoorkeur wordt gemeten door vragen te stellen als: "Wat wilt u liever: 100 euro nu of 110 euro over een jaar?". Degenen die voor 100 euro nu kiezen, willen in dit geval meer dan tien procent rendement krijgen in een jaar. Zij hebben een hogere tijdsvoorkeur dan degenen die 110 euro verkiezen. Risicovorkeur geeft aan hoeveel risico iemand bereid is te nemen. Ook dit wordt gemeten door mensen afwegingen te laten maken, zoals: "Wat wilt u liever: 100 euro, of vijftig procent kans op 200 euro en vijftig procent kans op 0 euro?". Sociale voorkeur geeft onder meer aan hoe altruïstisch iemand is, en dat wordt gemeten in spelsituaties. Een veelgebruikt spel is het dictatorspel waarin een persoon een som geld krijgt en moet bepalen hoeveel hij of zij ervan aan iemand anders geeft.

De definities van persoonlijkheid komen uit de persoonlijkheidspsychologie. Een veelgebruikte taxonomie

In de rubriek 'Grensnut' beschrijven economen die een onderzoeksbeurs hebben ontvangen hun grensverleggende onderzoek. De rubriek beoogt te laten zien hoe economen met nieuwe benaderingen hielen in de bestaande economische kennis invullen. Bart Golsteyn heeft van NWO een VIDI-beurs ontvangen om het belang van persoonlijkheid voor schoolprestaties te onderzoeken.

van persoonlijkheidskenmerken is de Big Five (Openheid, Consciëntieusheid, Extraversie, Altruïsme, Neuroticisme). Psychologen meten persoonlijkheidskenmerken door een aantal vragen per kenmerk te stellen. Voor extraversie is zo'n vraag bijvoorbeeld: "Voelt u zich op uw gemak bij andere mensen?".

Economen en psychologen meten traditioneel gezien dus voorkeuren en persoonlijkheid op verschillende manieren. Zowel de maatstaven in de economie als die in de psychologie zouden verder verbeterd kunnen worden wanneer de disciplines lessen trekken uit elkaars manier van meten. Aan de ene kant vertrouwen economen er bijvoorbeeld meestal op dat het antwoord op één afweging tussen geldbedragen een goede indicator is van de feitelijke voorkeur. In de psychologie is het gangbaar om vragen meerdere keren te stellen, om te meten hoe betrouwbaar de antwoorden zijn en om meetfouten te reduceren. Dit zouden economen ook kunnen doen bij het meten van voorkeuren. Aan de andere kant benadrukken economen terecht het belang van een referentiepunt. De antwoorden op de subjectieve vragen die de psychologie vaak gebruikt om kenmerken te meten, zouden niet vergelijkbaar kunnen zijn tussen mensen. Ook hebben deelnemers aan psychologisch onderzoek vaak geen stimulans om eerlijk te antwoorden op vragen over persoonlijkheidskenmerken. Bij afwegingen met geld is dat minder het geval.

VOORSPELLEND WAARDE VAN VOORKEUREN

Tijdsvoorkeur voorspelt volgens de theorie van het menselijk kapitaal de mate waarin mensen investeren in gezondheid en scholing. Degenen die minder waarde hechten aan de toekomst zijn ook minder geneigd daarin te investeren. Dit kan tot uiting komen in de vorm van minder scholing of ongezonder gedrag.

Een uitdaging bij het toetsen van deze theorie is dat er ook sprake kan zijn van omgekeerde causaliteit: tijdsvoorkeuren kunnen bijvoorbeeld het aantal jaren scholing beïnvloeden, maar scholing kan ook tijdsvoorkeuren beïnvloeden. Om de voorspelkracht van tijdsvoorkeuren beter te toetsen, kan een longitudinale studie uitgevoerd worden, waarin tijdsvoorkeuren gemeten worden voordat men investeert in scholing. Het is daarbij van belang mensen over een zo lang mogelijke periode te volgen. Het klassieke voorbeeld van zo'n studie is de 'marshmallow studie' waarin 95 kinderen van vier jaar oud een marshmallow werd aangeboden met de optie om te wachten met eten in ruil voor meer marshmallows. De kinderen die langer konden wachten bleken tien jaar later beter te scoren op prestatietoetsen in het onderwijs (Mischel *et al.*, 1989).

Zulke longitudinale studies zijn bewerkelijk en daarom zeldzaam. Wij gebruiken Zweedse data om te laten zien dat tijdsvoorkeur in de vroege pubertijd een goede voorspeller is van latere schoolprestaties, inkomen, en gezondheid (Golsteyn *et al.*, 2014). Deze data komen uit een enquête die in 1966 in Stockholm onder ongeveer 12.000 dertienjarigen gehouden werd. De scholieren werd onder schooltijd gevraagd wat zij liever wilden: een equivalent van 100 euro nu of tien keer zo veel euro over vijf jaar. Doordat de enquête werd gehouden onder schooltijd was de respons 91 procent. Het bijzondere is verder dat de gegevens van

de enquête konden worden gekoppeld aan administratieve gegevens, waardoor informatie over tijdsvoorkeuren op jonge leeftijd gerelateerd kon worden aan administratieve gegevens vanaf 1966 tot nu. Bijkomend voordeel van de koppeling aan administratieve gegevens is dat er nauwelijks (selectieve) uitval uit de data set is over de jaren heen.

Door deze data te koppelen aan gegevens over arrestaties en veroordelingen van de deelnemers konden we ook testen of een hoge tijdsvoorkeur een belangrijke voorspeller is van crimineel gedrag. Dit is een belangrijke hypothese uit de criminologie, waar nog weinig empirisch bewijs voor bestond. De analyses, die onlangs gepubliceerd zijn, laten zien dat pubers die minder waarde hechten aan de toekomst een sterk vergrote kans hebben om crimineel gedrag te vertonen op latere leeftijd (Åkerlund *et al.*, 2016).

VOORSPELLEND WAARDE VAN PERSOONLIJKHEID EN IQ

Ook voor het toetsen van de voorspellende waarde van persoonlijkheid en IQ is het nodig om mensen langere tijd te volgen. In Borghans *et al.* (2016) worden onder andere data uit het Verenigd Koninkrijk gebruikt, waarbij alle kinderen geboren in een week in april 1970 worden gevolgd tot op heden (British Cohort Study). De resultaten laten zien dat persoonlijkheid en IQ op tienjarige leeftijd beide goede voorspellers zijn van scores op prestatietoetsen, punten op school en van andere latere uitkomsten.

Dat IQ een goede voorspeller is voor scores op prestatietoetsen en cijfers op school, betekent nog niet dat goede scores op prestatietoetsen en hoge cijfers ook een hoog IQ impliceren. In de literatuur wordt dat echter wel vaak aangenomen: zo interpreteren Herrnstein en Murray (1994) in *The Bell Curve* scores op een prestatietoets (de Armed Forces Qualification Test) bijvoorbeeld als scores op een IQ-toets. Het boek leidde tot grote ophef in Amerika omdat uit hun gegevens bleek dat Afro-Amerikanen lager scoren op de toets dan blanke Amerikanen. Het ligt echter voor de hand dat naast IQ ook bijvoorbeeld de kwaliteit van leraren of de sociaal-economische achtergrond van kinderen de hoogte van de scores bepalen. Het verschil in de scores kan ook toe te schrijven zijn aan de minder gunstige omstandigheden waarin Afro-Amerikanen zich gemiddeld bevinden of aan verschillen in persoonlijkheid met blanke Amerikanen.

Deze eerste resultaten van het onderzoek geven een indicatie dat tijdsvoorkeuren in de vroege pubertijd (dertienjarigen), en IQ en voorkeuren van tienjarigen goede voorspellers zijn voor latere uitkomsten. Maar in welke mate geldt dat ook voor risicovoorkuren of sociale voorkeuren? En vanaf welke leeftijd doen economische voorkeuren ertoe voor uitkomsten later in het leven? Dit zijn belangrijke open vragen in dit vakgebied.

Een van de mogelijkheden om deze verbanden te onderzoeken vormt een dataset die door de Onderwijseconomiegroep van de Universiteit Maastricht is opgezet en sinds 2009 wordt onderhouden en aangevuld. Hierin worden voorkeuren en persoonlijkheid gemeten bij het begin van de onderwijsloopbaan en worden kinderen gevolgd tot aan een leeftijd van vijftien jaar; zie onder meer Borghans *et al.* (2015) voor een beschrijving van de data.

HOE KUNNEN KANSARME KINDEREN GESTIMULEERD WORDEN?

Een belangrijke vervolgvraag is in hoeverre ouders en leraren cognitie, voorkeuren, en persoonlijkheid van kansarme kinderen kunnen beïnvloeden om de kans op succes in het leven te vergroten. Kan bijvoorbeeld opvoeding of begeleiding op school de intelligentie verhogen?

Borghans *et al.* (2015) tonen aan dat de ontwikkeling van cognitie bij kinderen tussen vier en zes jaar oud sterk samenhangt met de kwaliteit van scholen. Als IQ kan worden gestimuleerd, dan is het aannemelijk dat ook voorkeuren en persoonlijkheid kunnen worden veranderd. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. In Borghans *et al.* (2008) wordt een overzicht gegeven van de literatuur in de economie en psychologie op dit terrein. Meer over de stabiliteit en stuurbaarheid van persoonlijkheid en voorkeuren is te vinden in Golsteyn en Schildberg-Hörisch (2017). Ik geef hier twee voorbeelden van de resultaten die ons onderzoek inmiddels heeft opgeleverd.

Dohmen *et al.* (2017) onderzoeken of risicovoorkeur stabiel is over het leven. Dit lijkt een eenvoudige vraag, maar is empirisch toch lastig te beantwoorden. Verschillen in risicovoorkeur tussen personen kunnen zowel aan

verschillen in leeftijd (leeftijdseffect) als aan het feit dat oudere cohorten bijvoorbeeld een crisis hebben meegemaakt (cohorteffecten) toegeschreven worden. En ook het vergelijken van de risicovoorkeur van dezelfde persoon over de tijd (longitudinaal) alleen geeft geen eenduidig antwoord op de vraag, omdat veranderingen in voorkeuren gedurende het leven toegeschreven kunnen worden aan het feit dat de persoon ouder wordt (leeftijdseffect) en aan de omstandigheden van die tijd (periode-effecten: in de crisis nemen mensen wellicht minder risico dan in een hausse). Dohmen *et al.* (2017) gebruiken macro-economische indicatoren om voor periode-effecten te controleren en tonen aan dat oudere mensen minder geneigd te zijn om risico's te nemen dan jongeren.

Hoewel al meerdere malen is aangetoond dat persoonlijkheid tot op latere leeftijd veranderlijker is dan IQ, is nog niet goed in kaart gebracht waardoor persoonlijkheid kan veranderen. Weten welke factoren tot verandering kunnen leiden, is belangrijk als je persoonlijkheid wil beïnvloeden. Gezinsamenstelling is bijvoorbeeld een keuze van ouders waar de overheid in zou kunnen sturen. Golsteyn en Magnée (2017) tonen aan dat persoonlijkheid samenhangt met het leeftijdsverschil tussen kinderen. Als dit verschil kleiner is, beschikt het jongste kind over gunstigere persoonlijkheidskenmerken voor latere uitkomsten dan het jongste kind in gezinnen waar het leeftijdsverschil groter is.

CONCLUSIES

Welke vroege indicatoren kunnen latere uitkomsten in het leven voorspellen? Welke gegevens zijn terecht geruststellend of reden tot hoop of zorg over latere uitkomsten? En hoe kunnen kinderen die minder goed scoren op deze indicatoren, gestimuleerd worden om onwenselijke uitkomsten te vermijden? De antwoorden op deze vragen geven informatie over het nut van toetsen op jonge leeftijd. Daarnaast kunnen ze helpen om toetsresultaten in perspectief te plaatsen. Ouders en kinderen kunnen er een beter inzicht door krijgen welke toetsen van belang zijn en aan welke zij minder waarde hoeven te hechten.

In dit artikel worden enkele eerste onderzoeksresultaten en nog openstaande vragen besproken. Een eerste uitdaging is om voorkeuren en persoonlijkheidskenmerken op een goede manier te meten. Economen en psychologen kunnen wat dit betreft nog veel van elkaars onderzoeksmethoden opsteken. Een tweede openstaande vraag is vanaf welke leeftijd voorkeuren, persoonskenmerken en IQ een betrouwbare voorspelling geven van latere uitkomsten. Een derde uitdaging vormt het concreter in kaart brengen welke beleidsinstrumenten persoonlijkheid, voorkeuren en IQ kunnen verbeteren.

LITERATUUR

Åkerlund, D., B. Golsteyn, H. Grönqvist en L. Lindahl (2016) Time preferences and criminal behavior. *Proceedings of the National Academy of Science*, 113(22), 6160–6165.

Borghans, L., A.L. Duckworth, J.J. Heckman en B. ter Weel (2008) The economics and psychology of personality traits. *Journal of Human Resources*, 43(4), 972–1059.

Borghans, L., B. Golsteyn, J.J. Heckman en J.E. Humphries (2016) What grades and achievement tests measure. *Proceedings of the National Academy of Science*, 113(47), 13354–13359.

Borghans, L., B. Golsteyn en U. Zölitz (2015) School quality and the development of cognitive skills between age four and six. *PLOS ONE*, 10(7).

Dohmen, T., A. Falk, B. Golsteyn *et al.* (2017) Risk attitudes across the life course. *Economic Journal*, te verschijnen.

Golsteyn, B., H. Grönqvist en L. Lindahl (2014) Adolescent time preferences predict lifetime outcomes. *Economic Journal*, 124(580), F739–F761.

Golsteyn, B. en C. Magnée (2017) Does birth spacing affect personality? *Journal of Economic Psychology*, te verschijnen.

Golsteyn, B. en H. Schildberg-Hörisch (2017) Challenges in research on preferences and personality traits: Measurement, stability, and inference. *Journal of Economic Psychology*, te verschijnen.

Herrnstein, R.J. en C. Murray (1994) *The Bell Curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.

Mischel, W., Y. Shoda en M. Rodriguez (1989) Delay of gratification in children. *Science*, 244(4907), 281–302.

De drie uitdagingen van Golsteyn

- ▶ Goed meten van voorkeuren, persoonskenmerken en IQ op jonge leeftijd.
- ▶ Vaststellen of en vanaf welke leeftijd voorkeuren, persoonskenmerken en IQ voorspellende waarde hebben.
- ▶ Onderzoeken hoe je voorkeuren, persoonskenmerken en IQ op jonge leeftijd kunt verbeteren.

Geschiedenis en toekomst van voorschoolse educatie in Nederland

Sinds 1998 bestaat er in Nederland rijksbeleid om peuters met een achterstand voorschoolse educatie aan te bieden. Dat lijkt te helpen tegen leerachterstanden en er zijn plannen om de kwaliteit en intensiteit van deze educatie te verhogen. Daarnaast zijn er voorstellen om voorschool breder aan te bieden, ook om segregatie tegen te gaan. Dat kan wel ten koste gaan van de kostenefficiëntie.

LISETTE SWART
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau
(CPB)

**KAREN
VAN DER WIEL**
Programmaleider bij
het CPB

Sommige kinderen bouwen al vroeg een taal- en onderwijsachterstand op, vaak door minder gunstige thuisomstandigheden. Kinderen uit gezinnen met een lage en middelmatige sociaal-economische status scoren bijvoorbeeld op tweejarige leeftijd al minder goed op een selectieve aandachtstaak dan andere kinderen, zo blijkt uit het PreCOOL-onderzoek van Veen en Leseman (2015). Voorschoolse educatie is er voor kinderen vanaf 2,5 jaar om deze achterstanden deels in te lopen, al voordat ze naar de basisschool gaan. Hoe is dat zo ontstaan en hoe kunnen we hiermee verder gaan? Dat zijn de vragen die dit artikel beantwoordt.

GESCHIEDENIS

In de Verenigde Staten zijn al meer dan vijftig jaar geleden gunstige ervaringen met voorschoolse educatie opgedaan. In de jaren zestig en zeventig startten daar gerandomiseerde en kleinschalige experimenten om kinderen met grote achterstanden al op jonge leeftijd extra onderwijs te bieden en hun ouders, vaak alleenstaande moeders, extra bij te staan in de opvoeding. Voorbeelden zijn de Perry Preschool, het Early Training Project en het Abecedarian Project.

Omdat bleek dat de deelnemende kinderen veel baat hadden bij deze projecten (Gray en Ramsey, 1982; Campbell *et al.*, 2002; Karoly *et al.*, 2005; Heckman *et al.*, 2010), werd in de VS voorschoolse educatie breder uitgerold. De kinderen die deelnamen aan de brede uitrol, genaamd Head

Start, hadden hier ook baat bij, al bleek de effectiviteit minder groot te zijn dan in de kleinschalige experimenten (Heckman, 2000; Currie, 2001; Baker, 2011; Barnett, 2011). Deze verminderde effectiviteit kan door een aantal factoren komen: wellicht had de aangesproken doelgroep gemiddeld genomen een kleinere achterstand, hadden de niet geselecteerde kinderen betere alternatieven voorhanden of was de kwaliteit van het aangeboden programma minder goed dan in de experimenten (CPB, 2016).

De afgelopen decennia is voorschoolse educatie ook naar Nederland overgewaaid. In 1998 werd een begin gemaakt met het door het Rijk gefinancierde gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid. Gemeenten kregen de taak voorschoolse educatie te realiseren voor kinderen die dat nodig hadden en ontvingen hier geormerkte onderwijsachterstandsmiddelen voor. In 2016 ging het in totaal om 260 miljoen euro en het bedrag dat een gemeente ontvangt, hangt af van het aantal zogenaamde gewichtenleerlingen, ofwel kinderen met laagopgeleide ouders. Sommige gemeenten kiezen voor een grotere doelgroep en investeren dan ook extra in voorschools onderwijs. Door deze regionale verschillen is het lastig een overzicht te krijgen van de manier waarop de voorschool in Nederland wordt vormgegeven en hoeveel kinderen hiervan profiteren. Landelijke cijfers ontbreken helaas. Het CPB schat in dat in 2015 70.000 kinderen tussen de 2,5 en 4 jaar oud een voorschools programma volgden gedurende gemiddeld tien uur per week.

DE EFFECTIVITEIT

Uit buitenlandse studies blijkt dat een voorschool niet alleen positieve effecten op de korte termijn heeft op de ontwikkeling van kleuters en peuters, maar ook op opleidings- en inkomenspositie van deelnemende peuters als volwassenen op de lange termijn. Volgens onder anderen Heckman speelt het principe van 'skills beget skills' hier een belangrijke rol in; als op jonge leeftijd bepaalde knelpunten in de ontwikkeling worden opgeheven, heeft een kind daar later in allerlei ontwikkeldomeinen profijt van (Cunha *et al.*, 2006).

In tegenstelling tot de internationale studies concludeerden veel Nederlandse onderzoeken de afgelopen jaren dat de ontwikkeling van kinderen met een achterstand er niet op vooruit ging door deelname aan voor- en vroegschoolse educatie (vve). Fukkink *et al.* (2015) biedt een overzicht van 21 Nederlandse studies. Dit onderzoek naar de effectiviteit van vve in Nederland kampt echter met een aantal problemen.

Het grootse probleem met deze Nederlandse onderzoeken is dat er onvoldoende rekening wordt gehouden met selectiviteit. De toegevoegde waarde van de voorschool kan nu eenmaal niet worden vastgesteld door kinderen die wel gaan, te vergelijken met kinderen die niet gaan, omdat de doelgroep bestaat uit kinderen met een achterstand. De ontwikkeling van de controlegroep is hierdoor al op tweejarige leeftijd meetbaar beter dan de ontwikkeling van kinderen die wel naar de voorschool gaan. Als op vierjarige leeftijd blijkt dat er nog steeds een ontwikkelachterstand bestaat, kan niet worden geconcludeerd dat de voorschool geen effect heeft gehad, maar hoogstens dat niet de gehele achterstand is weggevoerd. Eigenlijk is dit selectieprobleem alleen op te lossen door het uitvoeren van een gerandomiseerd experiment. Alleen dan kan een controlegroep worden vormgegeven die perfect te vergelijken is met de groep die wel gebruik mag maken van voorschoolse educatie. Een dergelijk experiment heeft echter tot nu toe niet plaatsgevonden in Nederland.

Wel zijn in 2016 twee kwalitatief betere onderzoeken gepubliceerd die nieuwe data gebruiken of handig gebruikmaken van een natuurlijk experiment. Zo bevat het Pre-COOL-onderzoek de ontwikkeling van een representatieve groep kinderen in Nederland op zowel tweejarige als vierjarige leeftijd. Op tweejarige leeftijd zijn de kinderen nog niet met de voorschool begonnen, waardoor dit onderzoek de mogelijkheid biedt om te meten hoeveel de kinderen op de voorschool leren in vergelijking met kinderen die niet naar de voorschool gaan. Vergeleken met de controlegroep blijkt de achterstand in woordenschat bij kinderen die naar de voorschool gaan op vierjarige leeftijd afgenomen (Veen en Leseman, 2015). Deze afname is een indicatie van de effectiviteit van de voorschool, maar helaas nog geen causaal vastgesteld effect. Het is immers ook mogelijk dat de achterstand van deze kinderen ook zonder de voorschool zou zijn verminderd.

Ook konden CPB-onderzoekers een goede controlegroep definiëren door gebruik te maken van een verhoging van het onderwijsachterstandenbudget voor de 37 grootste gemeenten in 2012. Kinderen die in deze 37 gemeenten door deze budgetverhoging wél naar de voorschool gingen, konden namelijk vergeleken worden met soortgelijke kinderen in andere gemeenten waar geen extra budget was vrijgekomen. Daarnaast konden kinderen met voorschool na 2012 ook vergeleken worden met kinderen die al vóór 2012 naar de voorschool gingen. Zodoende hebben Akgündüz en Heijnen (2016) het effect van voorschoolse educatie geïdentificeerd in een *triple-differences*-model. Door de verhoging van het budget blijkt het aantal kinderen met een achterstand dat een extra jaar kleutert – een indicatie voor een ontwikkelachterstand – significant te dalen. Dit effect ontstaat vooral doordat jongens met laagopgeleide ouders minder vaak blijven zitten.

Deze recente Nederlandse onderzoeken wijzen dus dezelfde kant op als de eerder verschenen internationale onderzoeken: kinderen met een achterstand hebben baat bij een voorschool. Deze onderzoeken werpen echter ook de vraag op of er niet nog meer te winnen valt voor deze kinderen als de kwaliteit van de voorschoolse educatie in Nederland zou verbeteren. Uit onderzoek van Leseman en Slot blijkt namelijk dat de educatieve kwaliteit van de voorschool weliswaar beter is dan van reguliere kinderopvang, maar dat er nog ruimte voor verbetering blijft (Slot *et al.*, 2015).

KWALITEITSVERBETERING

Vanuit verschillende richtingen wordt voorgesteld om in Nederland meer te investeren in jonge kinderen. Hierbij gaat het enerzijds om hogere uitgaven aan de voorschool voor kinderen die risico lopen op een taalachterstand, maar anderzijds ook om verbeteringen in de kwaliteit en toegankelijkheid van kinderopvang voor alle jonge kinderen. De kosten worden echter hoger naarmate de kwaliteitseisen forser zijn en de doelgroep verbreed wordt.

De voorstellen voor investeringen in de voorschool zijn gericht op een uitbreiding van het aantal uren voorschoolse educatie en het verbeteren van de kwaliteit van de pedagogisch medewerkers. In zijn advies *Gelijk goed van start* stelt de SER dat voorschoolse educatie voor kinderen met een achterstand uitgebreid moet worden van tien naar zestien uur per week. Op basis van de ervaringen met Head Start in de VS komt ook het CPB in *Kansrijk onderwijsbeleid* tot de conclusie dat een hogere intensiteit tot leerwinst onder kinderen met een ontwikkelachterstand kan leiden (CPB, 2016). Ook de Studiegroep Duurzame Groei beschreef de voordelen van uitbreiding van het aantal uren vve, met de kanttekening dat deze maatregel alleen zinvol is als de kwaliteit van de voorschool wordt verbeterd. Dat kan bijvoorbeeld door hogere opleidingseisen te stellen aan de pedagogisch medewerkers.

UNIVERSELE OPVANG

Recentelijk gaan er ook stemmen op om voorschoolse educatie niet alleen aan kinderen met een achterstand, maar aan alle kinderen aan te bieden. In de praktijk zou dit kunnen betekenen dat kinderdagverblijven meer op de voorschool gaan lijken. Er moet dan bijvoorbeeld door kinderopvanginstellingen met de methoden van de voorschoolse educatie, zoals Opstapje, Piramide of Kaleidoscoop, worden gewerkt.

Hoewel er nog geen uitgebreid onderzoek is gedaan naar het effect van voorschoolse educatie op de ontwikkeling van alle soorten kinderen, is het goed mogelijk dat die effectiviteit afneemt naarmate de doelgroep breder wordt. Internationaal onderzoek naar universele kinderopvang laat namelijk zien dat deze opvang ten goede komt aan de ontwikkeling van kinderen met een achterstand maar dat het gemiddelde kind hier geen voordeel bij heeft (Havnes en Mogstad, 2015; Van Huizen en Plantenga, 2015). De verhouding tussen de kwaliteit van de opvang en de vaardigheden van de opvoeders lijkt hier een grote rol in te spelen. Zo leren de kinderen van hoogopgeleide ouders waarschijnlijk alleen op een voorschool van zeer goede kwaliteit meer dan thuis.

SEGREGATIE

In de discussie over de exacte doelgroep van voorschoolse educatie speelt ook segregatie een rol. Er lijkt daarbij sprake te zijn van een afruil tussen enerzijds de effectiviteit en efficiëntie die bereikt worden met een beperkte doelgroep en anderzijds het tegengaan van segregatie dat bereikt wordt met een universele doelgroep. Op dit moment hebben vooral kinderen met een ontwikkelachterstand recht op voorschoolse educatie, terwijl kinderen van hoogopgeleide ouders en van ouders zonder migratieachtergrond relatief vaker naar de kinderopvang gaan. Er is dus weinig interactie tussen kinderen met en zonder achterstanden voordat zij naar de basisschool gaan. Deze interactie tussen kinderen met verschillende achtergronden wordt soms gewenst omdat dit bijvoorbeeld tot begrip voor elkaar en tot solidariteit zou kunnen leiden.

Naast het uitbreiden van de doelgroep voor voorschoolse educatie, kan segregatie ook worden tegengegaan door de toegankelijkheid van kinderopvang te verbeteren. De afgelopen jaren hebben verschillende adviesraden mede daarom voorstellen gedaan om de kinderopvang goedkoper of zelfs gratis maken. Zo pleiten de SER en de Onderwijsraad voor een basisvoorziening van enkele dagdelen voor kinderen vanaf 2,5 jaar. De bijdrage die ouders hiervoor betalen, zou inkomensafhankelijk moeten zijn. Het verschil met de huidige situatie is dat in dit plan ook niet-werkende ouders recht krijgen op kinderopvangtoeslag.

Segregatie speelt ook een rol bij de beleidsontwikkeling waarbinnen kinderopvang, voorschool en basisscholen meer met elkaar gaan samenwerken. Recentelijk heeft het CPB een policy brief geschreven waarin specifiek gekeken wordt naar de voordelen van meer samenwerking. Het CPB concludeert dat samenwerking op zichzelf gunstig is voor de gezinnen die nu al gebruikmaken van opvang, maar dat het ook een risico op meer segregatie tussen scholen met zich meebrengt. Als een voorschool voor achter-

standskinderen bijvoorbeeld intensief samenwerkt met een bepaalde basisschool, zal deze school een relatief grote toestroom van kinderen met een achterstand kennen.

EPILOOG

Gelijke kansen in het onderwijs staan in Nederland op de politieke agenda. De voorschool is een middel om gelijkere kansen te creëren en maakt, samen met onder andere de gewichtenregeling, de impulsgebiedentoeslag en het leerplusarrangement, onderdeel uit van het beleid dat het Rijk voert om leerlingen met ongunstige achtergrondkenmerken extra te ondersteunen.

De vraag rijst hoe de ambitie van gelijke kansen het beste kan worden verwezenlijkt in de onderwijsloopbaan. Wat is de ideale verhouding tussen investeringen in het jonge kind en investeringen verderop in het leven? Kun je achterstanden wel in zijn geheel wegwerken aan het begin van de onderwijsloopbaan, of blijven ongunstige kenmerken een rol spelen? *Kansrijk onderwijsbeleid* (CPB, 2016) benoemt op basis van internationale literatuur meerdere interventies die in het primair of voortgezet onderwijs bewezen effectief zijn om onderwijsachterstanden in te lopen. Vervolgonderzoek in Nederland, het liefst vormgegeven als gerandomiseerde experimenten, is op het gebied van gelijke kansen echter onontbeerlijk.

In het kort

- ▶ Recent Nederlands onderzoek wijst uit dat kinderen met een achterstand baat hebben bij een voorschool.
- ▶ Brede of smalle doelgroep: er lijkt een afruil te zijn tussen het tegengaan van segregatie en de mate waarin de ontwikkeling op de voorschool efficiënt bevorderd kan worden.

LITERATUUR

Akgündüz, Y.E. en S. Heijnen (2016) Impact of funding targeted pre-school interventions on school readiness: Evidence from the Netherlands. *CPB Discussion Paper*, 328.

Baker, M. (2011) Innis Lecture: Universal early childhood interventions: what is the evidence base? *Canadian Journal of Economics*, 44(4), 1069–1105.

Barnett, W.S. (2011) Effectiveness of early educational intervention. *Science*, 333(6045): 975–978

Campbell, F.A., C.T. Ramey, E. Pungello et al. (2002) Early childhood education: Young adult outcomes from the Abecedarian Project. *Applied Developmental Science*, 6(1), 42–57.

CPB (2016) *Kansrijk onderwijsbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2017) Samenwerking kinderopvang en onderwijs. *CPB Policy Brief*, 2017/03. Den Haag: Centraal Planbureau.

Cunha, F., J.J. Heckman, L. Lochner en D.V. Master-

ov (2006) Interpreting the evidence on life cycle skill formation. In: E. Hanushek en F. Welch (red.), *Handbook of the economics of education*. Amsterdam: North Holland, 697–812.

Currie, J. (2001) Early childhood education programs. *Journal of Economic Perspectives*, 15(2), 213–238.

Fukink, R., L. Jilink en R. Oostdam (2015) *Met een blink op de toekomst: Een meta-analyse van de effecten van vve op de ontwikkeling van kinderen in Nederland*. Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool van Amsterdam.

Gray, S.W. en B.K. Ramsey (1982) The Early Training Project: A life-span view. *Human Development*, 25(1), 48–57.

Havnes, T. en M. Mogstad (2015) Is universal child care leveling the playing field? *Journal of Public Economics*, 127, 100–114.

Heckman, J.J. (2000) Policies to foster human capital. *Research in Economics*, 54(1), 3–56.

Heckman, J.J., S.H. Moon, R. Pinto, P.A. Savelyev en A. Yavitz (2010) The rate of return to the HighScope Perry Preschool Program. *Journal of Public Economics* 94, 114 – 128.

Huizen, T. van, en J. Plantenga (2015) Universal child care and children's outcomes: A meta-analysis of evidence from natural experiments. *U.S.E. Discussion Paper*, 16-11. Utrecht School of Economics.

Karoly, L.A., M.R. Kilburn en J.S. Cannon (2005) *Early childhood interventions: Proven results, future promise*. RAND report. Santa Monica, CA: Rand Corporation.

Slot, P.L., P.P.M. Leseman, J. Verhagen en H. Mulder (2015) Associations between structural quality aspects and process quality in Dutch early childhood education and care settings. *Early Childhood Research Quarterly*, 33, 64–76.

Veen, A. en P. Leseman (2015) *Pre-COOL cohortonderzoek. Resultaten over de voorschoolse periode*. Rapport, 932. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Niet aantal, maar piek asielverzoeken drukt consumentenvertrouwen

De absolute omvang van de asielinstroom heeft geen invloed op het consumentenvertrouwen, maar een grote dynamiek in het aantal asielaanvragen, zoals in het najaar van 2015, zet het consumentenvertrouwen wel tijdelijk onder druk. Vooral de beoordeling van het economisch klimaat wordt geraakt, de koopbereidheid minder. De macro-economische gevolgen hiervan zijn echter beperkt gebleven.

AD STOKMAN
Econoom bij De
Nederlandsche Bank
(DNB)

**MAIKEL
VOLKERINK**
Econoom bij DNB

In het laatste kwartaal van 2015 vroegen meer dan 24.000 personen asiel aan (eerste verzoeken en nareizigers). In totaal zijn er in 2015 bijna 59.000 asielverzoeken ingediend – de afgelopen decennia was de instroom in Nederland niet zo groot. Net als elders in Europa leidde de vluchtelingenstroom tot politieke debatten en maatschappelijke onrust. Er ontstonden bezorgdheid over de veiligheid rondom opvanglocaties, maar ook over de kosten die gepaard gaan met die opvang en over mogelijke verdringing op de woning- en arbeidsmarkt. De beperkte literatuur over economische effecten van asielstromen richt zich vooral op de gevolgen voor de overheidsuitgaven en arbeidsmarkt (EC, 2015; IMF, 2016; Volkerink, 2016). Er zijn echter aanwijzingen dat de komst van grote groepen vluchtelingen gepaard gaat met een daling van het consumentenvertrouwen. Het Duitse marktonderzoeksbureau GfK (2015) suggereerde dat de onrust als gevolg van de vluchtelingenstroom in het najaar van 2015 deels debet was aan de daling van het Duitse consumentenvertrouwen, vooral door zorgen over baan zekerheid en werkloosheid. In dit artikel nemen wij de relatie tussen asielverzoeken en het consumentenvertrouwen in Nederland onder de loep, een tot op heden nauwelijks onderzocht kanaal.

ASIELZOEKERS EN CONSUMENTENVERTROUWEN

Invloedrijke economen als Keynes (1936), Katona (1951), Akerlof en Shiller (2010) dichten grote waarde toe aan consumentenvertrouwen en *animal spirits* als determinant van consumentengedrag. Het onderzoek dat hiernaar bij DNB (2005; 2014) is verricht voor Nederland bevestigt dat stemmingsveranderingen op de korte termijn aanleiding geven tot extra of minder groei van de consumptieve uitgaven. Uit eerdere onderzoeken blijkt dat het vertrouwen van de consument op microniveau vooral wordt bepaald door nieuws op macro- of macro-economisch niveau (Berben en Stokman, 2015). Een grote toestroom van asielzoekers zou daarom een effect kunnen hebben op de macro-economische groei via hun effect op het consumentenvertrouwen.

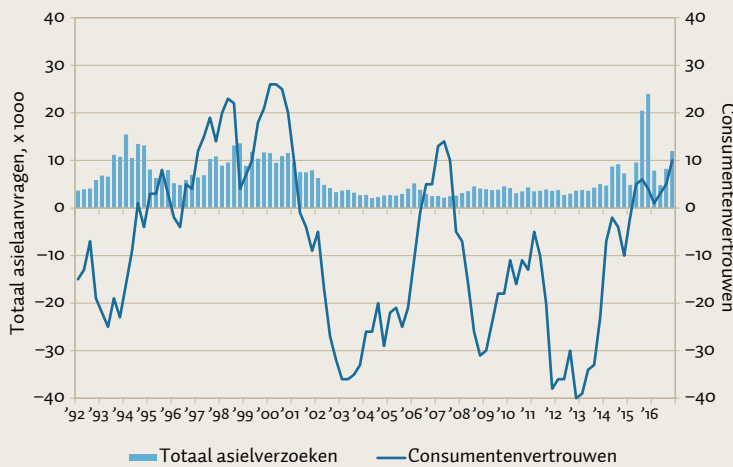
In Nederland is een relatie tussen het aantal asielaanvragen en het consumentenvertrouwen echter niet meteen evident (figuur 1). Het consumentenvertrouwen is volatiel, terwijl ontwikkelingen in het aantal asielverzoeken, enkele pieken daargelaten, meer geleidelijk zijn. Als er een effect is, lijkt er bovendien sprake van enige vertraging. Terwijl het aantal asielverzoeken in het derde kwartaal van 2015 zeer sterk groeide, nam het consumentenvertrouwen nog toe. In het eerste kwartaal van 2016 wordt het recente dieptepunt bereikt, terwijl de instroom van asielzoekers dan al sterk is afgenomen.

DATA EN MODELLERING

We onderzoeken het verband tussen asielinstroom en consumentenvertrouwen over de periode 1992:K1–2016:K3 (eerdere kwartaaldata over de stroom Nederlandse asielverzoeken zijn niet voorhanden). De waarnemingsperiode omvat twee grote golven vluchtelingenstromen naar Nederland: de asielstroom uit voormalig Joegoslavië en de recente stroom asielzoekers uit voornamelijk Syrië en Eritrea. De omvang van de asielstroom wordt gemeten als het totaal aantal asielverzoeken (in duizendtallen). Dat is de enige reeks die consistent over de gehele periode wordt waargenomen.

Ontwikkeling totaal aantal asiolverzoeken en consumentenvertrouwen

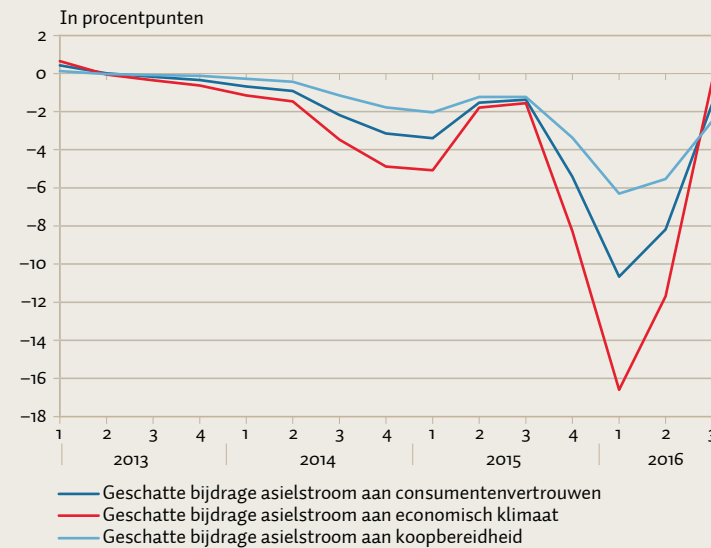
FIGUUR 1

Bron: CBS

Cumulatieve effecten van de asielstroom vanaf 2013K1

FIGUUR 2

Bron: Eigen berekeningen

Het consumentenvertrouwen in Nederland is samengesteld op basis van het oordeel van circa 1000 respondenten over *het economisch klimaat* in de afgelopen twaalf maanden en de verwachtingen over de komende twaalf maanden. Daarnaast wordt gevraagd naar het oordeel over de eigen financiële situatie in de afgelopen en komende twaalf maanden en of de tijd rijp is voor het doen van grote aankopen. Deze vragen vormen de deelindicator *koopbereidheid*.

Vertrekpunt voor onze analyses is de vergelijking voor consumentenvertrouwen in het DELFI-model (DNB, 2014):

$$consumentenvertrouwen_t = \alpha_0 + \alpha_1 consumentenvertrouwen_{t-1} + \beta \text{ macrodeterminanten}_t$$

Er zijn zeven standaard macro-economische determinanten in deze vergelijking: (a) de werkloosheidsvoet, (b) de dekkingsgraad van Nederlandse pensioenfondsen, (c) de aandelenkoersindex, (d) de lange rente, (e) de inflatie, (f) de reële huizenprijs en (g) de olieprijs. Daarnaast is het vertraagde consumentenvertrouwen een van de determinanten. Deze is sterk autoregressief: reeds opgebouwd vertrouwen is van grote betekenis bij de totstandkoming van het actuele vertrouwen.

Om te bepalen of de vluchtelingenproblematiek het vertrouwen mede beïnvloedt, worden stapsgewijs indicatoren voor de omvang van de asielstroom in een periode ($\gamma_{asielstroom_t}$) of mutaties tussen perioden ($\delta \Delta_{asielstroom_t}$) aan de vergelijking toegevoegd.

TIJDELIJK NEGATIEF EFFECT

De resultaten laten zien dat het consumentenvertrouwen wordt beïnvloed door de dynamiek in asiolverzoeken, en niet zozeer door het aantal asiolverzoeken. Tabel 1 zet de schattingsuitkomsten voor asielinstroom op een rij. De omvang van het totaal aantal asiolverzoeken in het lopende kwartaal (kolom 1) is niet significant. Dat geldt tevens voor de omvang van het totaal aantal asiolverzoeken een of meerdere kwartalen geleden (niet weergegeven). Ook de totale stroom over het lopende jaar blijkt niet van invloed (kolom 2). Wat wel telt, is de dynamiek in de asielstroom. De mutatie in de asielstroom in het lopende kwartaal is niet significant, maar vertraagde mutaties in de asielstroom

Regressieresultaten voor vertrouwen en deelindicatoren

TABEL 1

Afhankelijke variabele	1	2	3	4	5	6	7
	Totaal consumentenvertrouwen				Economisch klimaat	Koopbereidheid	Werkloosheid
Aantal asiolverzoeken in lopend kwartaal	-0,10	-	-	-	-	-	-
Aantal asiolverzoeken in lopend jaar	-	0,02	-	-	-	-	-
Mutatie aantal asiolverzoeken in lopende kwartaal	-	-	-0,10	-	-	-	-
Mutatie aantal asiolverzoeken 1 kwartaal vertraagd	-	-	-0,45 ***	-0,32 ***	-0,54 ***	-0,17 ***	0,79 ***
Mutatie aantal asiolverzoeken 2 kwartalen vertraagd	-	-	-0,29 **	-0,32 ***	-0,54 ***	-0,17 ***	0,79 ***
Mutatie aantal asiolverzoeken 3 kwartalen vertraagd	-	-	-0,33	-0,32 ***	-0,54 ***	-0,17 ***	0,79 ***
adjusted R ²	0,94	0,94	0,92	0,94	0,93	0,97	0,93

Noot: In alle regressies zijn de uitkomsten voor de standaard macrodeterminanten, een constante en een autoregressieve component niet weergegeven, maar wel meegenomen. **/** Significat op respectievelijk vijf- en eenprocentniveau.

wel (kolom 3). Het significantieniveau is het hoogst voor een toestroom in het vorige kwartaal, maar de geschatte parameterwaarden voor de voorgaande drie kwartalen verschillen volgens de Wald-toets niet significant. In kolom 4 staan de schattingsuitkomsten met een veronderstelde mutatie in de asielstroom in het lopende kwartaal van nul en identieke parameters voor de vertraagde mutatie in de asielstroom. De gevonden parameterwaarde van $-0,32$ is significant op eenprocentniveau. Dit betekent dat een stijging van de asielstroom met 20.000 asielerzoekers – in dezelfde orde als in het derde kwartaal van 2015 – met een kwartaal vertraging het consumentenvertrouwen met zes procentpunten drukt. Het effect is echter wel tijdelijk: valt de asielstroom na één kwartaal terug tot het oude niveau, dan neemt het vertrouwen vervolgens weer toe. Zou de asielstroom – zoals in het vierde kwartaal van 2015 – aanhouden, dan houdt het sentimentsverlies nog een extra kwartaal aan en dooft daarna.

ZORGEN OVER ECONOMIE EN BANEN

Op welke gevoelens grijpt de snelle toename van vluchtelingen vooral aan? Om deze vraag te beantwoorden, is tevens de relatie tussen consumentenvertrouwen en asielstromen voor de twee deelindicatoren van het vertrouwen (economisch klimaat en koopbereidheid) onderzocht. Uit die analyses blijkt dat vooral de beoordeling van het economisch klimaat wordt geraakt door de asielstroom, de koopbereidheid in mindere mate (tabel 1, kolommen 5 en 6). Een stijging van de stroom asielerzoekers met 20.000 personen in het derde kwartaal van 2015 en 24.000 personen in het vierde kwartaal van 2015 zou met een vertraging van één kwartaal gepaard gaan met een daling van negen respectievelijk zestien procentpunten in het oordeel over het economisch klimaat (figuur 2). Daarna neemt de neerwaartse druk op het economisch sentiment snel af. Het effect op de koopbereidheid is naar schatting drie maal zo klein.

Een snelle toename van het aantal asielerzoekers grijpt ook aan op de werkloosheidsverwachting. Naast vragen over het consumentenvertrouwen, wordt in het CBS Consumenten Conjunctuur Onderzoek ook gevraagd naar de verwachte ontwikkeling van de werkloosheid in de komende twaalf maanden. Een piek in het aantal asielaanvragen leidt ertoe dat meer mensen een toename van de werkloosheid verwachten (tabel 1, kolom 7). Dat kan betekenen dat een snelle toename van de asielstroom gevoelens van verdringing op de arbeidsmarkt en baanonzekerheid voedt.

ROBUUSTHEID

Het vertrouwenseffect is robuust en heeft een autonome invloed bovenop andere macro-economische informatie. De uitbreiding van de vergelijking voor consumentenvertrouwen met asielaanvragen laat de parameters voor de macro-economische grootheden ongemoeid. Het consumentenvertrouwen blijft dalen onder invloed van een stijgende werkloosheidsvoet, een hogere inflatie, een dalende dekingsgraad van pensioenfondsen, een lagere aandelenkoers, een dalende lange rente, een daling van de reële huizenprijzen en een hogere olieprijs.

De gevonden effecten blijken niet specifiek te zijn voor een tijdsperiode. Ook zonder de vluchtelingenstroom in

het derde en vierde kwartaal van 2015 blijven eerder gevonden parameterwaarden overeind. Dat geldt ook als we de vergelijkingen opnieuw schatten voor twee deelperioden, 1993–2002 en 2003–2015, met daarin verschillende pieken in het aantal asielaanvragen.

Tot slot, ook als de vergelijkingen worden uitgebreid met een dummy voor de terroristische aanslagen in New York, Madrid, Londen, Parijs en Brussel, en belangrijke aanslagen in Nederland (Van Gogh, Fortuyn, Koninginnedag 2009, crash vlucht MH17), dan blijft het resultaat voor de asielaanvragen overeind.

MACRO-ECONOMISCHE GEVOLGEN

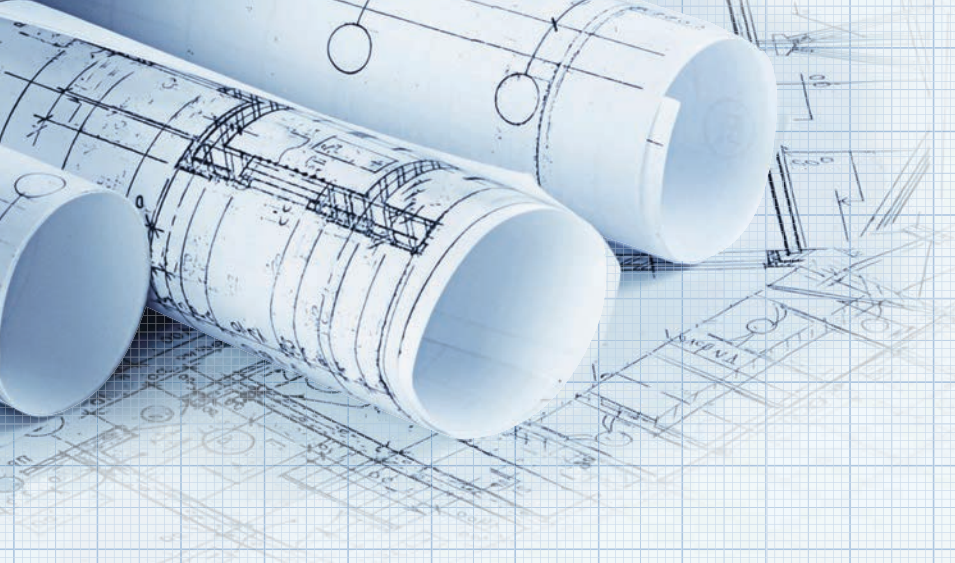
De macro-economische gevolgen van de recente snelle toename van het aantal asielerzoekers via het vertrouwenskanaal zijn beperkt, van tijdelijke aard en treden met enige vertraging op, zo blijkt uit een simulatie met het DELFI-model. Over het jaar 2016 worden de reële consumptieve uitgaven met circa 0,1 procentpunt gedrukt. Vanwege de hoge invoerintensiteit van de consumptie is het negatieve effect op de bbp-groei ruim de helft kleiner. In 2017 komen de bestedingen weer op hun oorspronkelijke basisniveau uit. Het neerwaartse effect van de meest recente asielinstroom op het consumentenvertrouwen en de rest van de economie was van korte duur.

LITERATUUR

- Akerlof, G.A. en R.J. Shiller (2010) *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Berben, R.P. en A.C.J. Stokman (2015) Does deflation affect household spending? The case of the Netherlands. *Applied Economics Letters*, 23(10), 685–689.
- DNB (2005) *Confidence, happiness and the financial situation of households*. Quarterly Bulletin. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- DNB (2014) *Economische ontwikkelingen en vooruitzichten*. December 2014. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- EC (2015) *European Economic Forecast*. Autumn 2015. Brussel: Europese Commissie.
- GfK (2015) *German consumer optimism declines*. Nieuwsbericht op www.gfk.com, 24 september 2015.
- IMF (2016) *The refugee surge in Europe: Economic challenges*. IMF Discussion Note, 16/02. Washington: IMF.
- Katona, G. (1951) *Psychological analysis of economic behavior*. First edition. New York: McGraw-Hill.
- Keynes, J.M. (1936) *The general theory of employment, interest and money*. Londen: Macmillan.
- Volkerink, M. (2016) Een economisch kader voor de vluchtelingen crisis. *ESB*, 101(4730), 203–205.

In het kort

- ▶ De totale asielstroom is niet van invloed op het consumentenvertrouwen, maar dynamiek in de asielstroom wel.
- ▶ Een stijging van 20.000 asielerzoekers ten opzichte van vorig kwartaal drukt het consumentenvertrouwen met zes procentpunten een kwartaal later.
- ▶ In 2016 kostte dit maximaal 0,05 procentpunt bbp-groei.

Op de tekentafel: Verhandelbare aardbevingscertificaten

De compensatie van aardbevingsschade in Groningen is een onnodig duur en stroperig proces. Door de creatie van aardbevingscertificaten, die recht geven op een vergoeding door de NAM en de overheid, kan zowel woningsschade als verminderd woongenot vergoed worden. Daarnaast worden verhuisbewegingen bevorderd, doordat de certificaten verhandelbaar zijn.

Nederland profiteert van gaswinning, maar de Groningers ondervinden er nadeel van. De gaswinning veroorzaakt aardbevingen die scheuren in de muren, onveilige huizen en een haperende regionale woningmarkt tot gevolg hebben. De Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM), een joint venture van Shell en ExxonMobil, is verantwoordelijk voor de gaswinning en daarmee de schade. Sinds kort houdt de rechter het staatsbedrijf Energiebeheer Nederland (EBN), en daarmee indirect ook de overheid, medeaansprakelijk.

Vanuit economisch perspectief is zowel het probleem als de oplossing eenvoudig. Er wordt onvoldoende rekening gehouden met aardbevingsschade bij de gasproductie omdat de aardbevingskosten voor de NAM maar in beperkte mate interne kosten zijn en omdat de gasopbrengsten geen directe inkomstenbron vormen voor de bewoners van het aardbevingsgebied. De kern van de oplossing is daarom dat de gaswinning en de kosten van aardbevingen moeten samenvallen bij dezelfde partij. Verhandelbare aardbevingscertificaten kunnen er voor zorgen dat aardbevingsschade door gaswinning geïnternaliseerd wordt. Ook helpen certificaten de woningmarkt in Groningen weer vlot te trekken, omdat ze schaderapporten overbo-

dig maken en verhuisbewegingen stimuleren. Op termijn kunnen mensen daar gaan wonen waar dit overeenkomt met hun risicohouding ten opzichte van de aardbevingen.

MINNE DULLEMAN

Econoom en accountmanager bij TKP Pensioen BV

EDWIN WOERDMAN

Universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen

De auteurs wonen in het aardbevingsgebied van Noord-Groningen

Wat weten we al?

THEORIE VAN EXTERNE EFFECTEN

De aardbevingsgevolgen zijn een klassiek geval van negatieve externe effecten, te weten schade aan derden, zonder compensatie of met onvoldedige compensatie. Volgens de economische theorie is het maatschappelijk optimaal als externe effecten volledig worden geïnternaliseerd door degene die ze veroorzaakt, in dit geval de NAM en de overheid. Als dat niet gebeurt voor een commerciële activiteit met schadelijke neveneffecten, neemt de welvaart van de inwoners af. Deze welvaartsafname dient óf te worden voorkomen, óf te worden gecompenseerd.

HET HUIDIGE AARDBEVINGENBELEID

Om de schade te beperken heeft de overheid afgedwongen dat de NAM minder gas uit de grond haalt, vooral rond het epicentrum Loppersum. Daarnaast moet de NAM schade vergoeden. Zo betaalt ze de kosten van reparatie van de scheuren aan huizen als schade-experts hebben vastgesteld dat die scheuren inderdaad door aardbevingen zijn veroorzaakt. Ook moet ze een particulier die het lukt zijn huis te verkopen een prijsdaling als gevolg van de aardbevingen vergoeden. Tevens krijgt iedereen waarbij schade is vastgesteld van de NAM 4000 euro om te besteden aan energiebesparende maatregelen, zoals zonnepanelen en woningisolatie.

De huidige schadevergoeding van de NAM is echter ontoereikend, omdat maar een deel van de totale schade wordt vergoed. Ten eerste wordt meestal alleen de zichtbare schade hersteld. Ten tweede gold de eenmalige compensatie van 4000 euro alleen voor Groningers bij wie scheuren aan de woning zijn vastgesteld – Groningers zonder scheuren aan de woning kregen dit geld niet. Ten derde geldt voor beide groepen Groningers dat hun huizen, zij het in verschillende mate, minder waard zijn geworden als gevolg van de gaswinning. Die woningprijsdaling reikt doorgaans (veel) verder dan het bovengenoemde *one-size-fits-all*-bedrag van 4000 euro (De Kam, 2016), hoewel verschillende berekeningsmethoden leiden tot afwijkende en ook lagere schattingen van deze prijsdaling (Bosker *et al.*, 2016). Ten vierde wordt er verwacht dat zowel de gaswinning als de aardbevingen nog jaren zullen doorgaan, waardoor de woningmarkt in Groningen naar verwachting nog jarenlang beperkt liquide zal blijven.

CERTIFICATEN IN VERGELIJKBARE SITUATIES

Verhandelbare aardbevingscertificaten bestaan, voor zover wij weten, nergens ter wereld. Wel kunnen we leren van andere vormen van verhandelbare rechten en compensatie bij energieprojecten.

Het eerste voorbeeld is de *European Union Emissions Trading Scheme* (EU ETS). Deze Europese markt voor CO₂-emissierechten is redelijk liquide, maar de regulering ervan wordt geplaagd door een toenemende complexiteit als gevolg van uitzonderingen, overlappende regels en aanpalende wetgeving, inclusief de regulering van financiële instrumenten (Woerdman, 2015). Ondanks teleurstelling over de lage CO₂-prijs door een historische overvloed aan emissierechten, worden er per dag miljoenen emissierechten verhandeld en is er een functionerende markt gecreëerd.

Het tweede voorbeeld betreft aandelen in windenergie. In Denemarken krijgen omwonenden aandelen in windparken ter compensatie van verminderd woongenot door geluidsoverlast en horizonvervuiling. Producenten van windenergie moeten omwonenden de mogelijkheid bieden om, tegen kostprijs, voor minstens twintig procent eigenaar te worden van een windturbine. Zo ondervinden omwonenden niet alleen de lasten, maar delen zij ook in de opbrengsten. Dit (in principe verhandelbare) aandeel blijkt een tamelijk effectieve manier te zijn om de diverse belangen te verenigen (Bengtsson, 2011), hoewel niet alle omwonenden windaandelen willen vanwege de complexiteit en onzekerheid ervan.

Hoe werken aardbevingscertificaten?

UITGIFTE

De NAM krijgt de verplichting aardbevingscertificaten uit te geven. Het principe is één certificaat per bestaand huis in het aardbevingsgebied. Om dat objectief te kunnen vaststellen, moet bij de initiële uitgifte gebruik worden gemaakt van het Kadaster. Ieder huishouden krijgt dan gratis een aardbevingscertificaat op basis van een verdeelsleutel die gekoppeld is aan zowel de WOZ-waarde als de bouwconstructie van het huis. Bouwjaar kan een indicator voor de bouwconstructie zijn: nieuwere huizen zijn immers steviger dan oudere. Huizen worden dan niet gekeurd, maar in categorieën ingedeeld op basis van het bouwjaar, net als bij het energielabel. Hoe duurder of onveiliger een huis gebouwd is, hoe hoger de schadevergoeding zal zijn. Het aardbevingscertificaat geeft de bezitter ervan een vergoeding op basis van de frequentie van de aardbevingen, en op basis van de jaarlijkse gasopbrengsten van de NAM en de overheid.

RECHT OP UITKERING

Het certificaat zal ieder jaar een inkomen aan de bezitter geven dat gekoppeld is aan de frequentie en de intensiteit van de aardbevingen (op de schaal van Richter) om zo te compenseren voor de woningschade. Daarbovenop geeft het certificaat ieder jaar een inkomen aan de bezitter dat afkomstig is van een aanmerkelijk percentage van de gezamenlijke gasopbrengsten van de NAM en de overheid, om zo te compenseren voor het lagere woongenot. Omdat de overheid als medeaandeelhouder van GasTerra profiteert van de verkoop van het gewonnen gas, mogen de inkomsten uit het certificaat desgewenst fiscaal-vriendelijk worden aangewend voor de onderhoudskosten van het huis en voor het aflossen van de hypotheek.

De NAM zal hiervoor samen met de overheid een vastomlijnde voorziening aanleggen, bijvoorbeeld op basis van gasopbrengsten uit het verleden. De jaarlijkse onttrekkingen uit deze voorziening zijn dynamisch: ze gaan omhoog of omlaag, afhankelijk van de aardbevingen in dat jaar, en ze moeten zo worden vastgesteld dat over langere termijn de voorziening afdoende is om het aardbevingsrisico te dekken.

PRIJS

Het certificaat wordt vervolgens verhandelbaar gemaakt en kan daarmee worden losgekoppeld van het huis. Er zal handel in deze certificaten ontstaan, waardoor deze een (variërende) marktwaarde krijgen. Die marktwaarde ontstaat door vraag en aanbod, op basis van een optelsom van alle verwachte toekomstige uitkeringen van het certificaat, verdisconteerd naar nu. Omdat de jaarlijkse onttrekkingen uit de voorziening van de NAM en de overheid dynamisch worden vastgesteld (dus gebaseerd op de aardbevingen die in dat jaar hebben plaatsgevonden), zal de prijs van de certificaten niet te laag worden tenzij de aardbevingen ophouden. Bij aardbevingscertificaten is het wel de vraag hoeveel de NAM en de overheid moeten afdragen aan de certificaatbezitters – bijvoorbeeld dertig procent van hun gezamenlijke gasopbrengsten, of juist meer of minder? Maximale (dus volledige) vergoeding van materiële en immateriële aardbevingschade is nodig om alle externe kosten te dekken, omdat de bewoners geen mogelijkheden hadden om zelf schadebeperkende maatregelen te nemen (Couwenberg, 2015).

Inrichtingskeuzen

WAT TE DOEN MET HISTORISCHE SCHADE?

Aardbevingsschade wordt vergoed door middel van aardbevingscertificaten vanaf het moment dat dit nieuwe systeem zou worden ingevoerd. Die vergoeding is afhankelijk van toekomstige variabelen. Toch is er een belangrijke koppeling met het verleden. De voorziening die de NAM en de overheid samen creëren, kan immers gebaseerd worden op hun historische gasopbrengsten en op de aardbevingsschade die de winning ervan toen heeft veroorzaakt. Hoe hoger de startvoorziening wordt op basis van die indicatoren uit het verleden, des te beter het nieuwe instrument van aardbevingscertificaten is in te zetten voor de huidige schadeclaims.

VOOR WIE EN WELKE AFSTAND?

Inwoners dichtbij de geobserveerde epicentra krijgen met het daar uitgegeven certificaat een hogere uitkering dan inwoners die verder weg wonen. De relatie tussen de schade en vergoeding is dus niet direct, maar indirect. Na transacties zullen de certificaten zich verspreiden: de feitelijke afstand tussen certificaathouder en epicentrum is dan niet meer relevant. Het voordeel is dat bewoners daardoor niet meer hoeven te worstelen met schade-experts en schaderapporten, voordat ze een schadevergoeding krijgen uitgekeerd. Het nadeel is dat als twee gezinnen in een vergelijkbaar huis naast elkaar wonen, en het ene gezin meer schade heeft dan het andere, beide toch hetzelfde certificaat en dus dezelfde uitkering krijgen. Bovendien is er sprake van heterogene producten omdat certificaten die dicht bij de epicentra zijn uitgegeven een hogere waarde hebben. Diverse details moeten nog worden ingevuld. Bijvoorbeeld hoe de waarde van het huis wordt bepaald waarop het trekkingsrecht van het aardbevingscertificaat wordt vastgesteld. Voor de hand ligt om de WOZ-waarde van het huis te baseren op de waarde vóór de krachtige aardbeving bij Huizinge in 2012, omdat in de huidige lagere waarde van het huis reeds waardedaling door aardbevingsschade is verdisconteerd.

RECHTSZAKEN

Met verhandelbare aardbevingscertificaten kan de gedeelde aansprakelijk voor de bevingsschade van de NAM en het staatsbedrijf EBN op een marktgerichte manier worden afgehandeld, en kan recht gedaan worden aan de uitspraken van Rechtbank Noord-Nederland uit 2015 en 2016. Rechtszaken zullen er echter altijd blijven, ook in

een systeem van aardbevingscertificaten. Denk aan een huiseigenaar die vindt dat zijn huis ten onrechte in een relatief veilige categorie is ingedeeld, waardoor hij een stuk vergoeding misloopt. Maar dit systeem voorkomt het gestoei met schaderapporten voor huiseigenaren na iedere beving en beperkt het tevens restrisico.

AANKOOPPLICHT NAM

De NAM krijgt de verplichting zowel het huis als het aardbevingscertificaat te kopen van een inwoner die weg wil uit het aardbevingengebied. De NAM heeft dan uiteraard ook het recht dit huis en het certificaat weer te verkopen aan iemand die meer risico durft te lopen, en bijvoorbeeld op zoek is naar een karakteristieke woning in een rustige omgeving (waarvan Groningen er diverse telt). Mogelijk zou niet alleen de NAM maar ook de overheid bij de aankoopplicht betrokken kunnen worden, gegeven hun gedeelde aansprakelijkheid.

VERHANDELBAARHEID

Een certificaat creëert onzekerheid over de omvang van de toekomstige uitbetalingen uit het aardbevingscertificaat, die immers afhangt van wisselende gasopbrengsten van de NAM en de overheid, en de veranderlijke frequentie en intensiteit van de aardbevingen. Die onzekerheid kan worden geaccepteerd maar zou ook kunnen worden verlegd, bijvoorbeeld als bewoners een verzekering kunnen afsluiten waardoor marktpartijen dit risico overnemen. Het blijft niettemin de vraag of er wel voldoende kopers zullen zijn van huizen en certificaten die vrijkomen in Groningen. Bovendien zullen niet alle inwoners van Groningen even goed kunnen omgaan met de diverse financiële mogelijkheden die de aardbevingscertificaten hun bieden. Voor sommigen verwordt de keuzemogelijkheid dan tot keuzestress. Dit zou een reden kunnen zijn om de aardbevingscertificaten niet verhandelbaar te maken, juist omdat aardbevingsregelingen ‘transparant en eenvoudig’ moeten zijn (Boelhouwer *et al.*, 2016).

HOE WERKT DE INVOERING?

Om het systeem te laten werken, moet er een transparante markt voor aardbevingscertificaten komen die een zuivere marktprijs voor de certificaten waarborgt, en moeten de uitgifte en inkoop efficiënt verlopen. De NAM is daar als gaswinningsbedrijf niet voor ingericht. Mogelijk zal er een soort ‘NAMTerra’ moeten worden opgericht – te vergelijken met gashandelaar GasTerra – die de handelstaken rond deze certificaten op zich neemt en krijgen DNB en

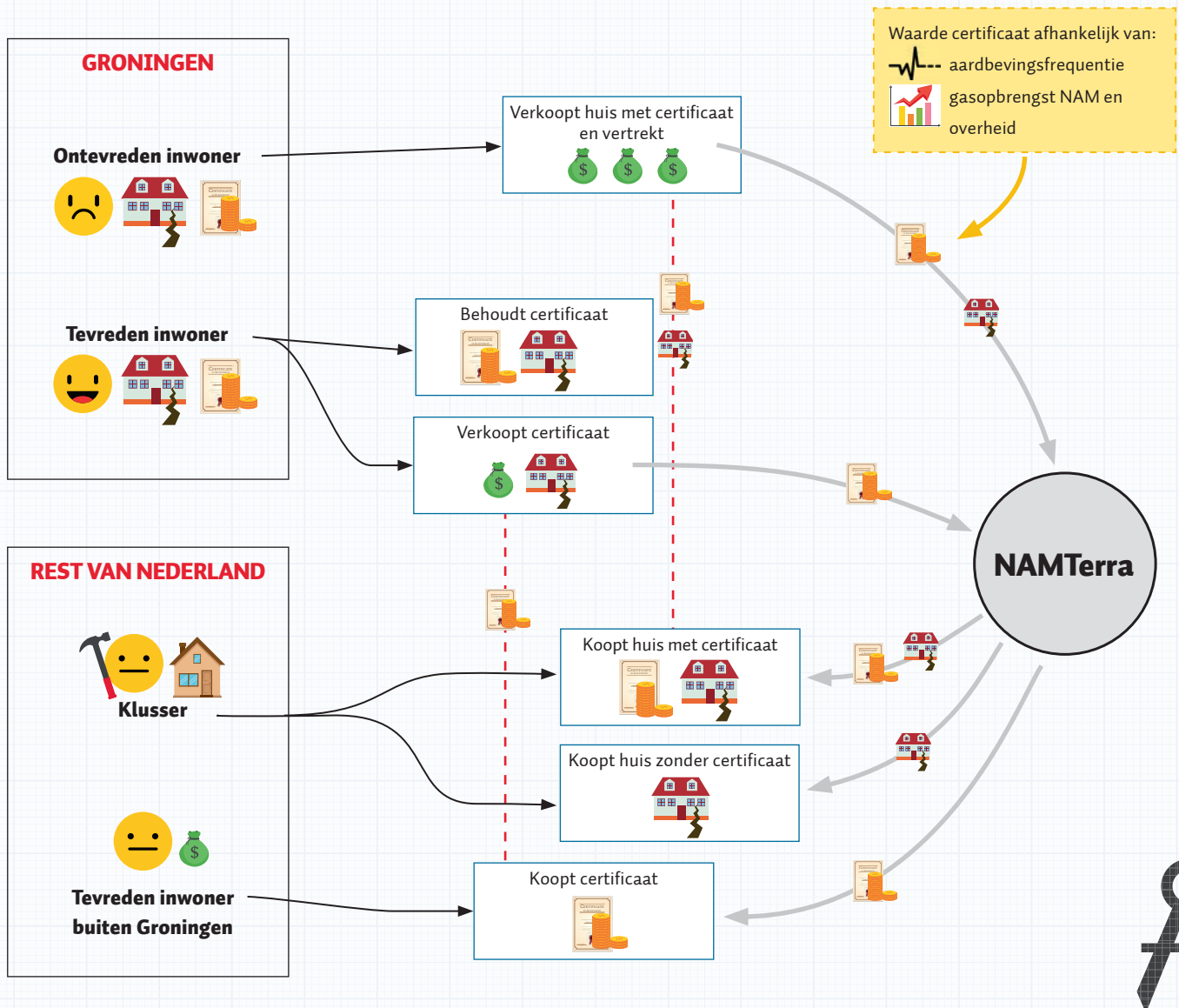
AFM een proactieve rol om de certificaten als nieuw financieel instrument vorm te geven. Een enigszins geleidelijke invoering is geboden om ervoor te zorgen dat de prijsstelling van de certificaten gestaag vorm krijgt, zonder al te grote volumetransacties. Het voordeel van geleidelijke invoering is weliswaar dat ‘NAMTerra’ niet het risico loopt te veel huizen tegelijk te moeten kopen, maar het nadeel is dan een dunnere markt voor aardbevingscertificaten.

AANDEEL IN DE NAM

Een alternatief voor verhandelbare aardbevingscertificaten is om inwoners van de provincie Groningen simpelweg een aandeel in de NAM te geven. Het belangrijkste nadeel van aandelen NAM is dat het de huizenmarkt in Groningen niet uit het slop trekt. Omdat aardbevingscertificaten gekoppeld zijn aan schade in het aardbevingengebied en nationaal verhandelbaar zijn stimuleren ze verhuisbewegingen uit en naar het aardbevingengebied. Aandelen kennen die koppeling niet.

Ook is de vraag hoe de NAM en de overheid hun bijdragen onderling moeten verdelen. Mocht grof gezegd minder dan de helft van de aandelen van de NAM worden weggegeven, dan behoudt zij een relatief sterke prikkel om de gaswinning te continueren. Die voortzetting kent een zeker belang, vanwege twee andere externe effecten: de klimaatverandering die tijdelijk vraagt om gas als energietransitiebrandstof, en de gasvoorzieningszekerheid.

Handel in aardbevingscertificaten

CONCLUSIE

De huizenmarkt in de provincie Groningen functioneert slecht (Boelhouwer *et al.*, 2016). Naast de bevolkingskrimp spelen hierbij de aardbevingsschade, de onzekerheid over de vergoeding ervan en de onbestendigheid van de compensatieregelingen een belangrijke rol. Met de aardbevingscertificaten krijgen de woningen

de waarde die ze zouden hebben gehad als er geen aardbevingen waren geweest (en dus een economisch efficiënte waarde). Naar verwachting treden dan meer verhuisbewegingen op. De certificaten verbeteren de internalisering van de aardbevingskosten, en op termijn kunnen mensen daar gaan wonen waar dit aansluit bij hun risicohouding ten opzichte van de aardbevingen door gaswinning.

LITERATUUR

Bengtsson, J. (2011) New incentives for promoting more wind power in Denmark. In: M.M. Roggenkamp en U. Hammer (red.), *European Energy Law Report VIII*. Cambridge: Intersentia, 117–129.

Boelhouwer, P., H. Boumeester, D. Groetelaers *et al.* (2016) *Woningmarkt- en leefbaarheidsonderzoek aardbevingengebied Groningen*, januari 2016. Delft/Groningen: OTB en CMO/STAMM.

Bosker, M., H. Garretsen, G. Marlet *et al.* (2016) Bijdrage aardbevingen aan waardedaling woningen in Groningen overschat. *ESB*, 101(4733), 294–298.

Couwenberg, O. (2015) Aansprakelijkheid voor aardbevingsschade vanuit rechtseconomisch perspectief: een kwestie van beschermingsniveau. *Nederlands Juristenblad*, 26, 1739–1744.

Kam, G.R.W. de (2016) *Waardedaling van woningen*

door aardbevingen in de provincie Groningen. *URSI report*, 352. Rijksuniversiteit Groningen.

Woerdman, E. (2015) The EU greenhouse gas emissions trading scheme. In: E. Woerdman, M.M. Roggenkamp en M. Holwerda (red.), *Essential EU Climate Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 43–75.

Explosieve stijging in huurtoeslaggebruik uitgelicht

In de periode 2006–2015 was het overheidsbudget huurtoeslag groter dan van tevoren geraamd. De uitgaven aan huurtoeslag waren in 2015 bijvoorbeeld 333 miljoen euro hoger dan begroot. In deze bijdrage wordt het huurtoeslaggebruik naar huishoudens-type opgesplitst en wordt er onderzocht aan welke groepen huishoudens de stijging van het huurtoeslagbudget toe te schrijven is.

**WOLTER
HASSINK**

Hoogleraar aan de
Universiteit Utrecht
(UU)

**JOCHEM
ZWEERINK**

Post-doctoraal
onderzoeker aan
de UU

Huishoudens kunnen aanspraak maken op een huurtoeslag (een percentage van de huur) als ze een zelfstandige huurwoning bewonen met een kale huur lager dan de huurgrens. Voor huishoudens met een hoofdverdiener van 23 jaar of ouder was dit maximaal 681 euro per maand in 2013 en 710 euro per maand in 2016. De huurtoeslag is gericht op huishoudens met een laag inkomen – er moet worden voldaan aan een inkomens- en vermogenstoets die gerelateerd is aan de samenstelling van het huishouden.

In de afgelopen jaren is het beroep op de huurtoeslag sterk gegroeid. De huurtoeslag is een openeinderegeling: een door de overheid gegarandeerde uitkering, ongeacht het aantal toekenningen, zodat het overheidsbudget ex post meebeweegt met de uitkeringslast. Volgens de ambtelijke werkgroep Interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO) Sociale Huur is het budget per begrotingsjaar over de periode 2006–2015 met maar liefst zestig procent gestegen. Daarentegen zijn de totale rijksuitgaven over dezelfde periode met 27 procent toegenomen en zijn de uitgaven voor de WW en de bijstand met 37 procent gegroeid (Rijksoverheid, 2016a).

De stijging van het budget was fors hoger dan van tevoren geraamd. In de periode 2006–2013 hebben er echter geen beleidswijzigingen plaatsgevonden die een grote stijging zouden kunnen verklaren. In 2013 waren er twee wijzigingen waarvan wel gedacht wordt dat ze het huurtoeslagbudget verhoogd hebben. Allereerst werden er boveninflatoire huurverhogingen van 1,5 procent per jaar voor huishoudens met een bruto-inkomen tot 33.614 euro per jaar (prijsspeil 2012) toegestaan. Deze beïnvloedden de huurtoeslaguitgaven via twee kanalen. Allereerst steeg de huurtoeslag met de huur zolang de huur onder de huurgrens bleef, waardoor boveninflatoire huurverhogingen tot een

opwaartse druk op de huurtoeslag leidden. Ten tweede leidden de boveninflatoire huurverhogingen en enkele andere maatregelen tot een daling in het goedkoop schiefwonen. In 2012 werd nog in 24 procent van de corporatiehuurwoningen schiefgewoond, terwijl dit in 2015 nog maar in 19 procent van de corporatiehuurwoningen het geval was (Rijksoverheid, 2016b). De stijging van het percentage corporatiehuurbewoners dat niet schiefgewoonde, leidde tot een groter aantal huurtoeslagontvangers. De tweede beleidswijziging die de huurtoeslaguitgaven vanaf 2013 beïnvloed heeft, is de zogenaamde *kan-bepaling*. Deze stelt dat de eigen bijdrage in de huurtoeslag stijgt met de laagste stijging van reële huren of van de bijstandontwikkeling. Doordat de bijstandsuitkeringen minder hard gestegen zijn dan de huren, bleef de eigen bijdrage voor de huurtoeslag achter en werd dit gecompenseerd door een stijging van de huurtoeslag.

ONTWIKKELINGEN VOLUME EN PRIJS

Figuur 1 laat de algemene ontwikkeling van het huurtoeslagbudget zien, opgesplitst naar een volume- en een prijscomponent. De sterke stijging van het aantal huurtoeslagontvangers vanaf 2009 valt samen met het begin van de economische crisis in Nederland. Door inkomensdalingen, vanwege schokken als baanverlies, hadden meer huishoudens recht op huurtoeslag. De nog forsere groei van het huurtoeslagbudget vanaf 2013 kan worden verklaard door de twee beleidswijzigingen die in dat jaar zijn doorgevoerd.

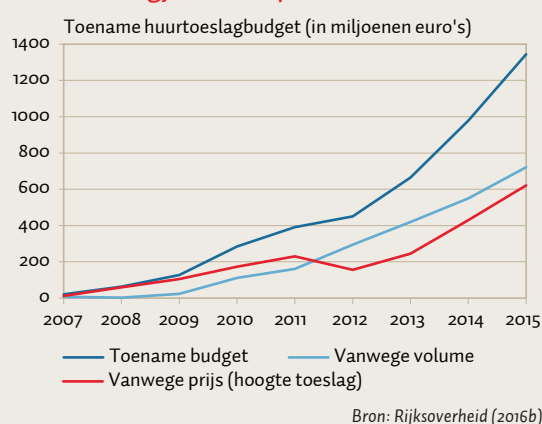
Vervolgens richten we ons op het huurtoeslaggebruik per sociaal-economische categorie huishoudenshoofden. Hiervoor maken wij gebruik van administratieve microdatabestanden van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) en de daaraan gekoppelde administratieve bestanden Huurtoeslag van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) voor de kalenderjaren 2007–2013. Voor de meest recente jaren zijn deze microdatabestanden niet beschikbaar.

Voor een aantal sociaal-economische categorieën die gevoelig waren voor de crisis vinden we een forse toename in huurtoeslaggebruik. Tabel 1 laat zien dat alle sociaal-economische categorieën tussen 2007 en 2013 procentueel gezien grote stijgingen in huurtoeslagontvangers hadden. Dit is consistent met figuur 2, die aangeeft dat het aantal huurtoeslagontvangers vooral gestegen is onder het deel van de volwassen bevolking dat jonger is dan de AOW-leeftijd. De procentueel gezien grote stijgingen in aantallen huur-

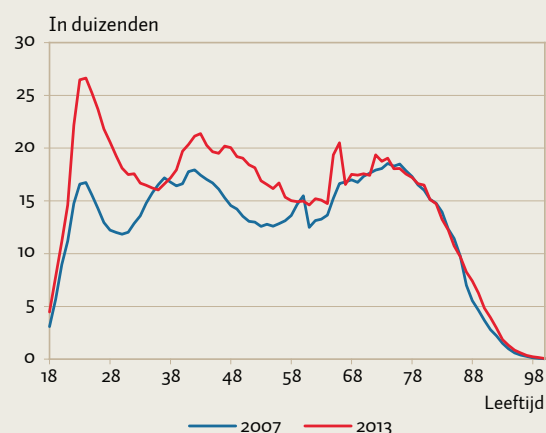
toeslagontvangers onder zelfstandigen, huishoudens zonder inkomen en ontvangers van overige sociale voorzieningen – inclusief overige werkloosheids-, arbeidsongeschiktheids- en bijstandsuitkeringen – kunnen als crisiseffect gezien worden.

Groepen die minder gevoelig zijn voor crises kenden een minder grote stijging in huurtoeslaggebruik. Aangezien het inkomen van pensioenontvangers niet beïnvloed wordt door crisisgerelateerde gebeurtenissen zoals baanverlies en het moeilijk kunnen vinden van een baan, is het inkomen van pensioenontvangers vrij ongevoelig voor crises. Een verklaring voor de grote stijging van het aantal huurtoeslagontvangers onder studenten moet meer gezocht worden onder de forse stijging van het aantal zelfstandige studentenwoningen die de afgelopen jaren beschikbaar zijn gekomen.

Ontwikkeling gerealiseerde budget naar toeslagjaar ten opzichte van 2006 **FIGUUR 1**

Aantal huurtoeslagontvangers naar leeftijd **FIGUUR 2**

LITERATUUR

CBS (2016) *Consumenten Prijs Index (CPI), bestedingscategorie: 041000 Werkelijke woninghuur*. CBS Statline.

Rijksoverheid (2016a) *Jaarverslag 2015 Wonen en Rijksdienst*.

Rijksoverheid (2016b) *IBO Sociale Huur. De prijs voor betaalbaarheid*.

OMVANG HUURTOESLAG

De stijging van de huurtoeslag tussen 2007 en 2013 was niet hoog, gegeven de ontwikkeling van de huurprijzen. De huurtoeslagen voor de gehele populatie huurtoeslagontvangers lagen gemiddeld genomen namelijk veertien procent hoger in 2013 dan in 2007. Dit betekent een stijging van de gemiddelde huurprijzen over deze periode met vijftien procent (CBS, 2016). Tabel 1 laat zien dat studenten een stijging van de gemiddelde huurtoeslag van 35 procent over de periode 2007–2013 ervoeren. Andere groepen huurtoeslagontvangers maakten veel kleinere huurtoeslagstijgingen door. De grote stijging van huurtoeslagen onder studenten is te verklaren door huurstijgingen in met name populaire steden als Amsterdam en Utrecht, en het bijbouwen van relatief dure (hoogwaardige) zelfstandige studentenwoningen.

IMPLICATIES

Ongeveer de helft van de stijging van huurtoeslaguitgaven in de periode 2006–2015 valt toe te schrijven aan de jaren 2006–2012 en de andere helft aan de jaren 2013–2015. De toename in het gebruik van de huurtoeslag tot 2013 lijkt voor een belangrijk deel door de conjuncturele neergang te kunnen worden verklaard. Voor de sociaal-economische categorieën die gevoelig waren voor de crisis vinden we namelijk een forse toename in huurtoeslaggebruik. En dat terwijl bijvoorbeeld pensioenontvangers, een grote groep mensen wier inkomen minder gevoelig is voor crises, een aanzienlijk lagere groei in huurtoeslaggebruik ervoeren. De *kan-bepaling* en het toestaan van boven-inflatoire huurstijgingen voor sociale huurwoningen vanaf 2013 lijken de sterke groei van de huurtoeslaguitgaven vanaf 2013 te verklaren.

Huurtoeslaggebruik, 2007-2013 **TABEL 1**

Sociaaleconomische categorie	Aantal huurtoeslagontvangers			Gemiddelde huurtoeslag (in euro's)		
	2007	2013	Procentuele verandering	2007	2013	Procentuele verandering
Werknemer	184.151	216.159	17	1.437	1.708	19
Zelfstandige	29.939	54.345	82	1.881	2.109	12
Ontvanger werkloosheidsuitkering	27.103	31.730	17	1.680	1.848	10
Bijstandsontvanger	224.819	250.372	11	1.845	2.189	19
Ontvanger van overige sociale voorziening	23.309	48.750	109	1.588	1.928	21
Arbeidsongeschikte	87.826	96.668	10	1.702	1.941	14
Pensioenontvanger	409.409	423.945	4	1.924	2.122	10
Student	57.871	86.952	50	952	1.305	37
Overig en zonder inkomen	12.131	25.732	112	1.716	1.919	12
Totaal	1.040.311	1.240.818	19	1.732	1.972	14

In het kort

- De stijging van het huurtoeslagbudget tussen 2006 en 2013 was zestig procent groter dan geraamd.
- De crisis en enkele beleidsmaatregelen lijken deze onverwacht forse stijging te kunnen verklaren.

Risicogroepen en de financiële gevolgen van duur scheefwonen

Gedurende het kabinet-Rutte II daalde het goedkoop scheefwonen onder huurders, maar steeg het duur scheefwonen. Hierdoor liepen de uitgaven aan huurtoeslag flink op. Het risico op duur scheefwonen varieert flink wat betreft bevolkingsgroepen en provincies.

KAI GIDDING
Statistisch onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

FERDY OTTEN
Senior statistisch onderzoeker bij het CBS

Voor een optimaal functionerende woningmarkt is het belangrijk dat mensen in een huis wonen dat past bij hun inkomen. Op dit moment woont een deel van de huurders in een woning waarvan de huur eigenlijk te hoog of te laag is. Wanneer iemand een hoge huur betaalt en een klein inkomen heeft, is er sprake van duur scheefwonen. Het gaat daarbij om een huurwoning in het hoogste nog voor huurtoeslag toelaatbare huursegment, tussen de zogeheten aftoppings- en liberalisatiegrens (Belastingdienst, 2016). Het gevolg is dat deze huurders relatief veel huurtoeslag ontvangen om het wonen betaalbaar te houden. Mede door een toename van het aantal dure scheefwoners zijn de kosten van de huurtoeslag sinds 2006 met bijna één miljard euro gestegen (figuur 1).

Van goedkoop scheefwonen is er sprake als huurders van een sociale huurwoning een zodanig hoog inkomen hebben dat ze niet meer tot de doelgroep van de sociale huursector behoren. Zij willen of kunnen niet doorstromen naar geliberaliseerde huurwoningen of koopwoningen, waardoor de instroom in de sociale huursector van nieuwe huurders met een kleinere portemonnee wordt bemoeilijkt. Door invoering van de inkomensafhankelijke huurverhoging is het kabinet-Rutte II goedkoop scheefwonen tegengegaan (CBS, 2016). De hoogte van de huren in de sociale huursector zijn de laatste jaren wel opgelopen, als gevolg van deze huurverhogingen bovenop de inflatie.

Minister Blok heeft zorgen over de budgettaire houdbaarheid van de huurtoeslag (Tweede Kamer, 2016a). Vanaf 2015 zet hij in op beperking van duur scheefwonen door de wettelijke verplichting van een passende toewijzing. 'Passend' betekent in dit geval dat ten minste 95 procent van de huishoudens met recht op huurtoeslag een woning met een huur onder de aftoppingsgrens krijgt toegewezen. Het terugdringen van duur scheefwonen heeft naar verwachting een dempend effect op de uitgaven aan huurtoeslag voor de bestaande voorraad in de sociale huursector.

Aan de andere kant is voor 2017 een verruiming van de huurtoeslag aangekondigd van 150 miljoen euro, als onderdeel van het koopkrachtpakket (Tweede Kamer, 2016b). Daarnaast is een groei van de sociale huursector te verwachten, niet in de laatste plaats als gevolg van de ruim 15.000 vergunninghouders die per 1 november 2016 nog niet zijn gehuisvest (Tweede Kamer, 2016c).

Nederland heeft baat bij een goed werkende woningmarkt en inzicht in de diverse aspecten die daarbij een rol spelen. Voor actoren in de huurmarkt is het van belang te weten wat de eigenschappen zijn van huishoudens die duur scheefwonen. Met die kennis kunnen overheid, woningcorporaties en huurdersorganisaties gericht samenwerken om duur scheefwonen tegen te gaan, zodat huurders in een woning wonen die bij hun inkomen past, en de huurtoeslag dus beheersbaar blijft.

Daarom is er onderzocht bij welke sociaal-economische en demografische bevolkingsgroepen en in welke provincies dure scheefwoners zijn oververtegenwoordigd. Verder is er per risicogroep onderzocht in hoeverre de besteedbare ruimte van de scheefwoners achterblijft bij die van de wel passend gehuisveste huurtoeslagontvangers. Daarbij is er gebruikgemaakt van integrale fiscale gegevens van huurtoeslag en inkomen voor het verslagjaar 2014. Om de verschillende typen huishoudens onderling te kunnen vergelijken is de besteedbare ruimte, na aftrek van de netto-huurlasten, gestandaardiseerd voor de omvang en de samenstelling van het huishouden.

RISICOGROEPEN EN INKOMEN

Van alle huishoudens die in 2014 huurtoeslag ontvingen, woonde 28 procent duur scheef (tabel 1). Er zijn duidelijke verschillen naar sociaal-economische kenmerken. Zo is het aandeel dure scheefwoners onder huishoudens met inkomen uit een eigen onderneming bovengemiddeld hoog met 38 procent. Eenoudergezinnen wonen nog vaker duur scheef (40 procent). Bij meerpersoonshuishoudens is er vaker sprake van duur scheefwonen dan bij alleenstaanden. Volgens de regionale detaillering woont in Flevoland 41 procent van de huurtoeslagontvangers duur scheef.

Bij dure scheefwoners kwam gemiddeld ruim 3.000 euro van de jaarlijkse huurkosten voor rekening van de overheid. Daarmee ontvingen zij ruim 900 euro ofwel ruim veertig procent meer huurtoeslag dan passend gehuisveste huishoudens.

Huishoudens die duur scheefwonen hadden in 2014 gemiddeld een hoger gestandaardiseerd inkomen dan

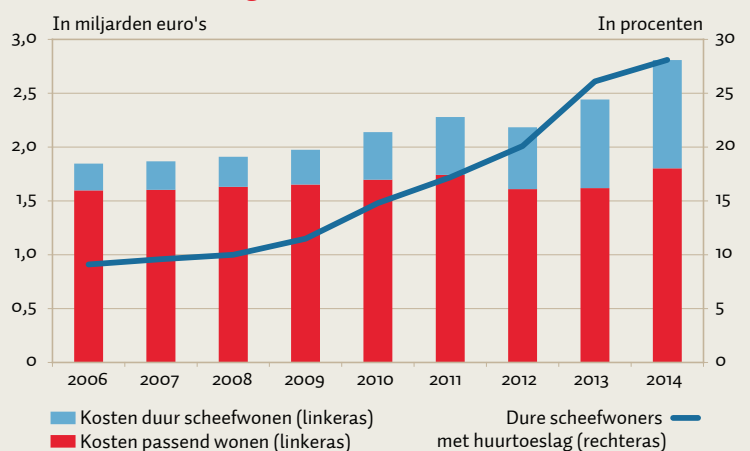
passend gehuisveste huishoudens. Maar door het dure scheefwonen was hun besteedbare ruimte na aftrek van de netto-huurlasten gemiddeld toch iets lager dan bij de passend wonende huishoudens. Huishoudens die duur scheefwonen hielden na aftrek van de huurlasten gemiddeld 74 procent van hun besteedbare ruimte over, tegen 78 procent bij de passend gehuisveste huishoudens.

Voor zelfstandigen en eenoudergezinnen betekende al dan niet duur scheefwonen gemiddeld ruim dertig euro minder besteedbare ruimte per maand. In Flevoland waren de dure scheefwoners zowel absoluut als relatief slechter af dan de passend gehuisvesten. Verder valt op dat alleenstaanden, ongeacht al dan niet duur scheefwonen, naar verhouding het meest van hun inkomen kwijt zijn aan huurlasten.

SOCIALE HUURMARKT BLIJFT IN BEWEGING

De forse groei van het aantal dure scheefwoners valt samen met fundamentele veranderingen in de structuur van de sociale-huursector. Cijfers van Aedes (2016a) laten zien dat de woningvoorraad van corporaties tussen begin 2009 en eind 2014 nagenoeg niet is veranderd (2,4 miljoen woningen), maar wel dat het aandeel woningen met een

Kosten huurtoeslag en aandeel duur scheefwonen FIGUUR 1

huur tussen de hoge aftoppingsgrens en de liberalisatiegrens is gestegen van zes naar zestien procent. Dat komt neer op een toename van 240.000 dure sociale-huurwoningen. Dit is mede een gevolg van de aanvankelijk door het kabinet-Rutte II gestimuleerde particuliere liberalisatie en verkoop van sociale-huurwoningen.

Een deel van de stijgende kosten van huurtoeslag wordt gedekt met de opbrengsten uit de verhuurderheffing. Deze moeten woningcorporaties sinds 2013 betalen over hun voorraad sociale-huurwoningen. In eerste instantie heeft dat geleid tot uitgestelde investeringen in nieuwbouw en de renovatie van woningen, maar vanaf 2016 nemen de investeringen naar verwachting weer toe (Aedes, 2016b).

Door de toenemende vraag naar sociale-huurwoningen en ingezette maatregelen als verhuurderheffing, inkomensafhankelijke huurverhoging, passend toewijzen en – vanaf 2017 – de huursombenadering blijft de sociale-huurmarkt voortdurend in beweging. Het CBS zal de ontwikkelingen op dit vlak blijven monitoren.

Duur scheefwonen bij huishoudens met huurtoeslag, 2014¹ TABEL 1

	Percentage dure scheefwoners	Procentuele besteedbare ruimte van het inkomen, ná aftrek netto huurlasten	
		Duur scheefwonen	Passend wonen
Totaal	28	74	78
Voornaamste inkomensbron			
Arbeid	32	75	78
Eigen onderneming	38	77	82
Pensioen	27	75	79
Bijstand	27	73	77
Overig	26	71	74
Huishoudenssamenstelling			
Alleenstaande	23	69	74
Paar zonder kinderen	33	78	82
Paar met kinderen	33	80	84
Eenoudergezin	40	78	82
Herkomst hoofdkostwinner			
Nederlands	28	74	78
Westerse migrant	29	73	77
Niet-westerse migrant	28	75	78
Leeftijd hoofdkostwinner			
Tot 45 jaar	30	74	77
45 tot 65 jaar	28	73	77
65 jaar en ouder	27	75	79
Provincie			
Groningen	22	74	77
Friesland	20	75	78
Drenthe	24	75	78
Overijssel	27	75	78
Flevoland	41	75	78
Gelderland	30	74	78
Utrecht	33	74	78
Noord-Holland	30	74	77
Zuid-Holland	28	74	77
Zeeland	23	74	78
Noord-Brabant	30	74	78
Limburg	27	74	77

¹ Bij 12 maanden huurtoeslag

Bron: CBS

LITERATUUR

Aedes.nl (2016a) *Feiten & cijfers – woning*. Overzicht op www.aedes.nl.

Aedes.nl (2016b) *Woningcorporaties investeren miljarden euro's in woningmarkt*. Persbericht op www.aedes.nl, 1 december.

Belastingdienst (2016) *Berekening huurtoeslag 2016*.

CBS (2016) *Meer huurders die relatief duur wonen*. Nieuwsbericht op www.cbs.nl, 7 april.

Tweede Kamer (2016a) *Kamerbrief over bezuinigingen op de huurtoeslag*. Kamerbrief, 2016-0000314131.

Tweede Kamer (2016b) *Ontwerpbesluit tot wijziging van de Wet op de huurtoeslag (verlaging van het bedrag waarmee de normhuur wordt verhoogd tot de basis huur)*. Kamerstuk, 27926(267).

Tweede Kamer (2016c) *Overzicht huisvesting vergunninghouders per 1 november 2016*. Document op www.rijksoverheid.nl, 1 november.

In het kort

- ▶ Van alle huishoudens die in 2014 huurtoeslag ontvingen, woonde 28 procent duur scheef.
- ▶ Na aftrek van de netto huurlasten is hun besteedbare inkomen relatief kleiner dan dat van passendwonende huishoudens.

Statistiek

Overstappen van autoverzekering

GEDRAG

Uit een screening eind 2016 onder 28.859 leden van het representatieve GfK-consumentenpanel blijkt dat ongeveer vier op de vijf van alle Nederlandse huishoudens een autoverzekering heeft en dat 1,4 procent in de afgelopen twaalf maanden voor het eerst een autoverzekering afsloot. Aangezien deze verzekering verplicht is, kan gesteld worden dat een op de vijf geen auto heeft of er niet in rijdt.

Van de consumenten die al een autoverzekering hadden, is 7,7 procent in de afgelopen twaalf maanden naar een andere verzekeraar overgestapt. Ter vergelijking: volgens zorginformatiebureau Vektis wisselde 6,4 procent eind 2016 van zorgverzekeraar, en de ACM becijferde dat 17 procent van de energieconsumenten tussen medio 2015 en medio 2016 overstapte.

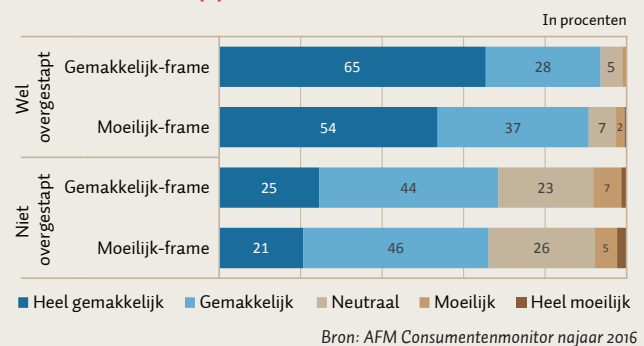
Mensen die zijn overgestapt naar een andere autoverzekering, beoordelen overstappen als makkelijker dan niet-overstappers. In verdiepend onderzoek is 817 autoverzekerden in een experimentele setting gevraagd hoeveel moeite het kost om over te stappen van verzekeraar. Daaruit bleek dat 92 procent van de mensen die het afgelopen jaar overgestapt zijn dit gemakkelijk of heel gemakkelijk vond. Twee derde van de niet-overstappers denkt dat switchen gemakkelijk is. In absolute zin vindt een meerderheid van beide groepen overstappen gemakkelijk.

Onderdeel van het experiment was dat twee willekeurig gevormde groepen respondenten een andere vraagstelling kregen. De ene groep kreeg de vraag "Hoe *moeilijk* denkt u dat het is om over te stappen van verzekeraar?" (het 'moeilijk-frame'). De andere groep werd gevraagd "Hoe *gemakkelijk* denkt u dat het is om over te stappen van verzekeraar?" (het 'gemakkelijk-frame'). Verder waren de vraag- en antwoordmogelijkheden identiek.

Dit verschil in vraagstelling leidde tot statistisch significante verschillen. Zowel overstappers als niet-overstappers die de vraag in het 'gemakkelijk-frame' voorgelegd kregen, beoordelen overstappen als gemakkelijker dan respondenten die de vraag in het 'moeilijk-frame' kregen (figuur). In absolute termen zijn de verschillen, door deze manier van het formuleren van vragen, enkele procentpunten.

Er lijken vanuit consumentenperspectief dus weinig echte of gepercipiëerde overstapdrempels te zijn voor het wisselen van autoverzekering. En door de wijze van formulering, lijken mogelijke drempels zelfs nog verder verlaagd te kunnen worden. ■ **WILTE ZIJLSTRA** (AFM)

Hoe moeilijk/gemakkelijk denkt u dat het is om over te stappen van autoverzekeraar?

Bijgeschreven rente stuwt recente toename spaargeld

ECONOMIE & SAMENLEVING

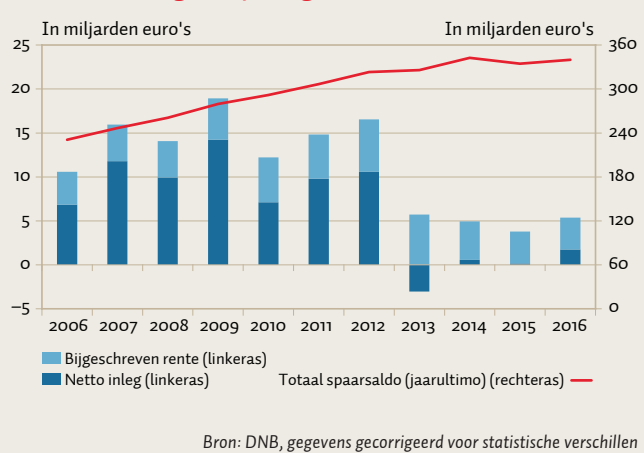
Nederlanders blijven een spaarzaam volk. Eind 2016 stond voor 340 miljard euro spaargeld van huishoudens op rekeningen bij Nederlandse banken. Hiervan staat 16 procent, zo'n 53 miljard euro, op een deposito met vaste looptijd. Dit zijn vooral fiscaal aantrekkelijke bankspaarrekeningen ten behoeve van de aflossing van de hypotheek en oudedagvoorziening of het onderbrengen van een gouden handdruk. De overige 84 procent staat op vrij opneembare spaarrekeningen, zoals internetspaarrekeningen.

Sinds eind 2007, na de aanvang van de kredietcrisis, is de hoeveelheid spaargeld met 93 miljard euro toegenomen. De toename in de hoeveelheid spaargeld tot en met 2012 is vooral te danken aan de netto-inleg van gemiddeld 10,3 miljard euro per jaar (zie figuur). De jaarlijks bijgeschreven rente was in die periode beduidend minder, maar nam wel toe van 4,1 miljard euro in 2008 tot 6 miljard in 2012. Belangrijke oorzaken voor de toename in de totale hoeveelheid spaargeld waren de economische onzekerheid, de opgelopen rente op – met name het vaststaande – spaargeld en de introductie van fiscaal aantrekkelijke bankspaarproducten in 2008.

In 2013 is er sprake van netto-onttrekking van spaargeld (3 miljard euro) en in de jaren daarna is de netto-inleg marginaal in vergelijking met de voorgaande periode. De toename van spaartegoeden vanaf 2013 met 16,8 miljard euro is daardoor enkel toe te schrijven aan de bijgeschreven rente. De verandering die sinds 2013 zichtbaar is, kan mede worden verklaard door de daling van het reële besteedbaar inkomen tussen 2012 en 2014 en de al maar dalende rente op spaargeld. Enerzijds konden huis-

houdens dus minder sparen en anderzijds zoeken zij naar rendabelere alternatieven voor hun spaargeld. Hierbij valt te denken aan het aflossen van (hypothecaire) leningen, wat ook door de overheid en financiële instellingen actief wordt gefaciliteerd. Ook laten zij meer geld op hun betaalrekeningen staan, omdat de vergoeding op spaargeld blijkbaar niet opweegt tegen de flexibiliteit. ■ **RUBEN VAN DER HELM** (DNB)

Ontwikkelingen spaargeld

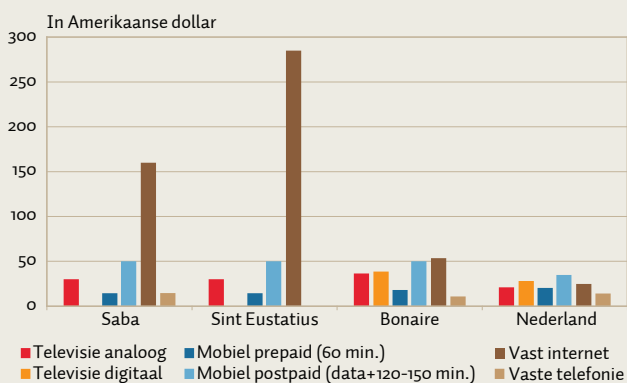

Prijzige telecommunicatie in Caribisch Nederland

MARKTORDENING

Sinds 10 oktober 2010 zijn Bonaire, Sint Eustatius en Saba gemeenten van Nederland. Een recente evaluatie van deze nieuwe staatkundige positie van de drie Caribische gemeenten van Nederland laat zien dat er teleurstelling heerst over het bereikte resultaat. De zwakke koopkracht op de eilanden, en het gebrek aan verbetering daarin, is een belangrijke bron van ontevredenheid. Het inkomen per hoofd bedraagt ongeveer de helft van dat in Europees Nederland, terwijl de prijzen van levensmiddelen er zo'n veertig procent hoger zijn.

De prijs van telecommunicatie (per maand)

Bron: SEO Economisch Onderzoek, op basis van tarieven op websites van aanbieders

Een vergelijking van prijzen van telecommunicatiediensten laat zien dat deze ook aanzienlijk hoger zijn dan in Nederland. Een vaste internetverbinding is op Bonaire twee keer zo duur als in Nederland; op Saba ruim zes keer zo duur en op Sint Eustatius ruim tien keer zo duur. Tel daarbij op dat de kwaliteit van het vaste internet gemeten in capaciteit (Mbps) in Nederland ongeveer vier keer hoger is.

Wel is de kwaliteit van internet aanzienlijk verbeterd op de eilanden sinds de transitie naar het Nederlandse staatsbestel. Op Bonaire dankzij investeringen van de lokale telecombedrijven en op Saba en Sint Eustatius dankzij de aanleg van een zeekabel door de Nederlandse Rijksoverheid. De prijzen van mobiele telefonie zijn niet altijd hoger. *Postpaid* mobiele telefonie is in Caribisch Nederland ongeveer een factor anderhalf duurder dan in Nederland, terwijl *prepaid* telefonie juist goedkoper is. Telecommunicatie is tegenwoordig een eerste levensbehoefte en de kosten daarvan zijn belangrijk voor de koopkracht. Daarnaast is goede en betaalbare telecommunicatie essentieel voor investeerders en ondernemers op de drie eilanden van Caribisch Nederland. Als het gaat om de koopkracht, spitst de discussie tussen de Rijksoverheid en de besturen van de drie Caribische gemeenten zich vaak toe op inkomenspolitiek. Deze discussie zou zich moeten verbreden naar zaken die essentieel zijn voor de bedrijvigheid op, en de economische ontwikkeling van de eilanden. Betere en betaalbare telecommunicatie is daar één van.

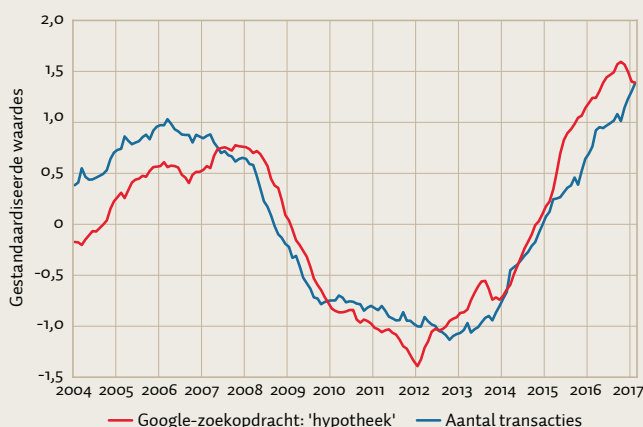
• **KOERT VAN BUIREN** (SEO ECONOMISCH ONDERZOEK)

Een voorlopende huizenmarktindicator

WONINGMARKT

Een belangrijke indicator voor ontwikkelingen op de huizenmarkt is het aantal transacties van koopwoningen. Het nadeel van deze indicator is dat hij achter de feiten aanloopt, omdat de transacties al

Zoekopdrachten en feitelijke transacties (negenmaands voortschrijdend gemiddelde)

Noot: Alle waarden zijn gestandaardiseerd tot een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1.

Bron: Van Veldhuizen, S.V., B. Vogt en B. Voogt (2016) Internet searches and transactions on the Dutch housing market. *Applied Economics Letters*, 23(18), 1321-1324.

hebben plaatsgevonden en deze data ook met enige vertraging beschikbaar komen. Een goede indicator heeft juist een vooruitziende blik en bovendien een intuïtief verband met veranderingen in marktomstandigheden.

Omdat consumenten veelvuldig gebruikmaken van Google om informatie te verzamelen wanneer zij een nieuw huis willen kopen, is een nieuwe vooruitziende indicator beschikbaar gekomen. Wanneer consumenten op zoek gaan naar een nieuw huis gebruiken ze op internet ook vaak de zoekterm 'hypotheek'. We kunnen zodoende het aantal zoekopdrachten naar hypotheek vergelijken met het daadwerkelijke aantal transacties van koopwoningen in Nederland. Daaruit blijkt een sterke correlatie tussen het aantal zoekopdrachten bij Google en het aantal feitelijke transacties op de huizenmarkt (figuur).

Bijkomend voordeel van deze indicator is dat de zoekopdrachten vooruitlopen op transacties. Dit is niet verwonderlijk aangezien het aanvragen van een hypotheek, en daarmee het zoeken naar een hypotheek altijd vóór de aankoop plaatsvindt. Eerder CPB-onderzoek laat zien dat zoekopdrachten bij Google een significant positieve correlatie hebben met het daadwerkelijke aantal transacties van zes en negen maanden later. Deze vooruitlopende ontwikkeling van zoekopdrachten is ook te zien in de figuur, want de zoekopdrachten naar 'hypotheek' beginnen bijvoorbeeld al in juni 2015 te stijgen terwijl het aantal transacties pas zes maanden later aantrekt. In de laatste maanden van 2016 dalen de zoekopdrachten. Dit kan op een mogelijke daling in transacties voor 2017 wijzen. • **SANDER VAN VELDHIJZEN, BART VOOGT EN BENEDIKT VOGT** (CPB)

Een indicator voor bredere welvaart voor Nederland

Voor economen is het welhaast vanzelfsprekend dat economische groei afgemeten aan het bruto binnenlands product (bbp) echt wat anders is dan brede welvaart. Voor beleidsmakers is dat vaak minder duidelijk. De constructie van een indicator voor brede welvaart laat zien dat de ontwikkeling van brede welvaart anders verloopt dan die van het bbp per capita.

HANS STEGEMAN
Hoofdeconoom bij de Rabobank

MARTIJN BADIR
Econoom bij de Rabobank

AUKE RIJPMAN
Docent aan de Universiteit Utrecht (UU)

MICHAÏL MOATSOS
Promovendus aan de UU

De discussie over het bruto binnenlands product als maatstaf voor welvaart is even oud als het bbp zelf. Want de bedenkers van deze statistiek, zoals Simon Kuznets (1937), gaven al aan dat het bbp helemaal geen maatstaf is voor het niveau van welvaart. Het is niets anders dan de waarde van alle tegen marktprijzen verhandelde goederen in een bepaalde periode binnen een afgebakend gebied. Dat is hoe de definitie uiteindelijk in het Systeem van Nationale Rekeningen is terechtgekomen.

Welvaart, ook wel 'brede welvaart' genoemd, is in de welvaartstheorie gedefinieerd als het maximaliseren van behoeften, gegeven de schaarse middelen die er zijn. Hierbij is het vanaf de allerprilste economen, zoals Adam Smith, al duidelijk dat daarmee meer wordt bedoeld dan alleen materieel welbevinden, maar ook dat de immateriële kant er een belangrijk onderdeel van is. En dat is dan ook de voor de hand liggende link tussen bbp en brede welvaart.

Maar de beperkingen van het bbp zijn inmiddels breed gedocumenteerd (Philipsen, 2015; Karabell, 2014; Fioramonti, 2013). Naast allerlei uitdagingen in het meten van de marktproductie door bijvoorbeeld verdienstelijking, technologische vooruitgang en globalisering, heeft het concept bbp ook belangrijke beperkingen als indicator voor brede welvaart (de BW-indicator). Kort gezegd, er

zijn drie hoofdproblemen. Ten eerste meet het bbp alleen marktproductie. Zaken die voor mensen ook van belang zijn, zoals gezondheid, veiligheid en zekerheid, worden niet meegenomen. Maar ook niet-marktproductie, zoals vrijwilligerswerk of huishoudelijk werk, valt daarmee buiten het begrip bbp. Ten tweede is het bbp een stroomgrootte, en meet daarbij niet de omvang van voorraden zoals de kapitaalgoederenvoorraad. Als laatste houdt het geen rekening met de verdeling van welvaart.

Daarom is er de afgelopen jaren veel discussie gevoerd over het construeren van een maatstaf die welvaart in brede zin kan meten. Een deel van de discussie vond plaats tussen statistici (Schoemaker *et al.* 2015), een ander deel ervan vond plaats in internationale gremia zoals de Verenigde Naties, waarbij het eerst vooral ging over de invulling van duurzame ontwikkeling (Brundtland, 1987) en nu in het verlengde daarvan over de *Sustainable Development Goals* (VN, 2015). Het rapport van de commissie-Stiglitz in opdracht van de Franse president Sarkozy (Stiglitz *et al.*, 2009) heeft de laatste jaren veel invloed gehad op die discussie. In Nederland heeft de Tweede Kamer recent een uitgebreid rapport uitgebracht (Tweede Kamer, 2016), met als belangrijkste aanbeveling dat Nederland ook een 'monitor brede welvaart' moet krijgen. De vraag daarbij is hoe een BW-indicator moet worden geconstrueerd.

ALTERNATIEVE WELVAARTSINDICATOREN

Het zoeken naar alternatieve maatstaven die een breder beeld van de welvaart geven, heeft inmiddels al veel verschillende indicatoren opgeleverd (Stegeman en Meinema, 2016). Daarbij zijn er grofweg vier invalshoeken gekozen (Fleurbaey en Blanchet, 2013).

Ten eerste: alternatieven die de meting van het bbp amenderen. Hierbij wordt de berekening van het bbp vaak gecorrigeerd voor het interen op voorraden van meestal natuurlijke hulpbronnen. Het voordeel van deze methoden is dat dit dicht bij het bbp-begrip blijft. Een nadeel van

deze methode is dat het lastig kan zijn om componenten van welzijn te gebruiken die niet in monetaire waarden zijn uit te drukken, zoals bij kwalitatieve data het geval is.

Ten tweede: de subjectieve methode, waarbij indices volledig zijn gebaseerd op door respondenten ingevulde vragenlijsten. Deze methodologie kan problematisch zijn, omdat individuen de keuzemogelijkheden van de antwoorden verschillend kunnen interpreteren (Kahneman en Krueger, 2006).

Ten derde: hybride indices; meerdere welvaartsindicatoren zijn samengevoegd tot één indicator, waarbij zowel subjectieve als objectieve data kunnen worden gebruikt. De meeste openbare indices vallen in deze categorie. Het samenvoegen van verschillende indicatoren van welvaart tot één index kent methodologische problemen, zoals de weging die moet worden gebruikt voor de verschillende indicatoren (Decancq en Schokkaert, 2013), en de interpretatie van de trade-offs (of kruiselasticiteiten) tussen de ontwikkeling van verschillende variabelen die worden meegenomen.

En ten vierde: dashboards; deze presenteren een aantal indicatoren, waarbij het aan de gebruikers is overgelaten om tot een persoonlijke index te komen. Een nadeel van het gebruik van dashboards is dat ze vaak veel informatie bevatten en daardoor lastig als communicatiemiddel te gebruiken zijn (Fleurbaey en Blanchet, 2013). Dit leidt ertoe dat ofwel het dashboard niet wordt gebruikt, ofwel gebruikers de mogelijkheden van substitutie niet zien. Een voorbeeld van een dashboard is de *Monitor Duurzaam Nederland* (CBS, 2014).

NIEUWE INDICATOR VOOR NEDERLAND

We hebben een nieuwe BW-indicator voor Nederland geconstrueerd met een methodiek waarbij we de verschillende hierboven vermelde invalshoeken combineren (Stegeman en Meinema, 2016). Ten eerste hebben we, conform de aanbevelingen van de commissie-Stiglitz en de uitwerking daarvan in de *OECD Better Life Index*, het huishouden als uitgangspunt genomen bij het kiezen van de indicatoren of dimensies van welvaart. Daarbij kiezen we niet voor een indicator die duurzaamheid in brede zin beschrijft, dus inclusief kapitaalsvoorraden, maar alleen voor indicatoren die brede welvaart op dit moment beschrijven. Methodologisch is het erg lastig, zo niet onmogelijk om zowel het effect op kapitaalsvoorraden als de welvaart op dit moment in één indicator te vangen, omdat naast afruilen van de verschillende dimensies van welvaart ook de intertemporele afwegingen moeten worden meegenomen.

Ten tweede hebben we expliciet de keuze gemaakt voor een hybride index, met daaronder een dashboard langs de dimensies zoals gedefinieerd door de OESO. De keuze om ook moeite te stoppen in de constructie van één kengetal is zeker niet alleen methodologisch ingegeven, want daar zitten nog wel wat haken en ogen aan. De belangrijkste reden is om op eenvoudige wijze inzichtelijk te maken hoe de ontwikkeling van brede welvaart kan worden vergeleken met het bbp per capita. We hebben hier gekozen voor een weging op basis van de door gebruikers ingevulde gewichten bij de Better Life Index. De weging van de verschillende dimensies is uiteindelijk aan de burgers of aan de politiek zelf. Maar door expliciet op een neutrale manier de index te

presenteren, is de interpretatie vooral voor niet-economen ook makkelijker. Dat uiteindelijk de uitleg van de ontwikkeling van de totale index gezocht moet worden in de onderliggende dimensies, ofwel het dashboard, spreekt voor zich.

Ten derde, om als een alternatief voor bbp gebruikt te kunnen worden is een tijdreeks voor de BW-indicator gemaakt over de periode 2003–2015. Hierdoor kan de ontwikkeling van deze indicator expliciet vergeleken worden met die van de ontwikkeling van het bbp per capita over een hele conjunctuurencyclus.

Indicatoren en variabelen

Voor de keuze van de indicatoren voor de hybride index maken we gebruik van het internationaal toonaangevende Better Life-initiatief van de OESO, waarin elf belangrijke indicatoren van brede welvaart worden geïdentificeerd. Onze invulling van deze dimensies wijkt op een aantal punten echter af van de OESO-standaard. De belangrijkste reden is dat we, door het uitgebreide systeem van planbureaus en de vele reeksen van het CBS, in staat zijn om gedetailleerdere reeksen voor Nederland te gebruiken.

Methodiek

Om alle indicatoren op een zinvolle wijze te kunnen samenvoegen, zijn de onderliggende variabelen genormaliseerd. De uitdaging hierbij was om logische minima en maxima te nemen voor het schalen van variabelen. De aanpak die we daarbij gekozen hebben, ligt dicht bij het idee van welvaartsontwikkeling in de welvaartstheorie: wat is de best mogelijke uitkomst, gemeten op alle indicatoren voor samenlevingen die enigszins vergelijkbaar zijn met de Nederlandse. De variabelen worden gemaximaliseerd op de hoogste waarde in een land over de tijdsperiode. Voor het minimum geldt het tegenovergestelde. Dit betekent dat de waarden van alle variabelen tussen 0 en 1 komen te liggen, waarbij 0 overeenkomt met het internationale minimum en 1 met het maximum. De vergelijking wordt gemaakt met de Noordwest-Europese landen in de periode 2003–2014.

Deze procedure heeft een aantal voordelen. Ten eerste liggen de Noordwest-Europese *goalposts* voldoende uit elkaar, waardoor de index niet extreem gevoelig is voor kleine veranderingen in de onderliggende indicatoren. Bovendien is het bereik van de grenzen groot genoeg, zodat er op korte termijn geen aanpassingen nodig zijn in de methodiek als de index wordt bijgewerkt met nieuwe gegevens. Deze aanpak heeft verder als voordeel dat de waarden van de index een duidelijke interpretatie hebben. Een waarde van 0 zou betekenen dat Nederland het op de index zo slecht doet als mogelijk ten opzichte van andere Noordwest-Europese landen op alle indicatoren; en 1 zo goed mogelijk. Omdat de landen waarmee wordt vergeleken in veel aspecten op Nederland lijken (verzorgingsstaten met een hoog inkomen) dekt het bereik van de index de reële uitkomsten voor Nederland en sluit het ook aan bij het begrip van brede welvaart. In deze landen is, meer dan in minder rijke landen, een verandering van de brede welvaart afhankelijk van factoren die minder samenhangen met economische groei, zoals sociale cohesie, ongelijkheid en gezonde levensverwachting.

Twee nadelen blijven nog wel over bij deze methode.

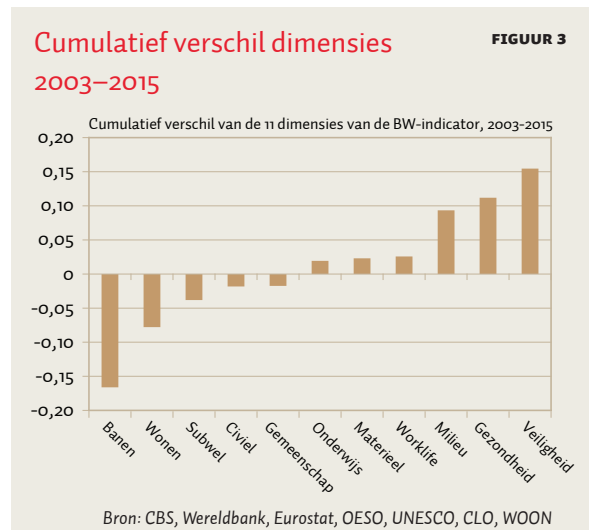
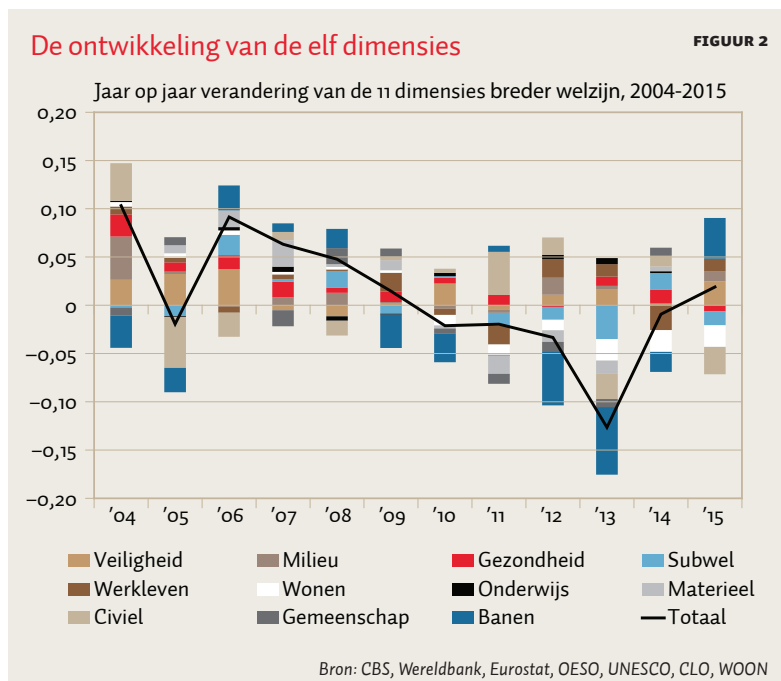
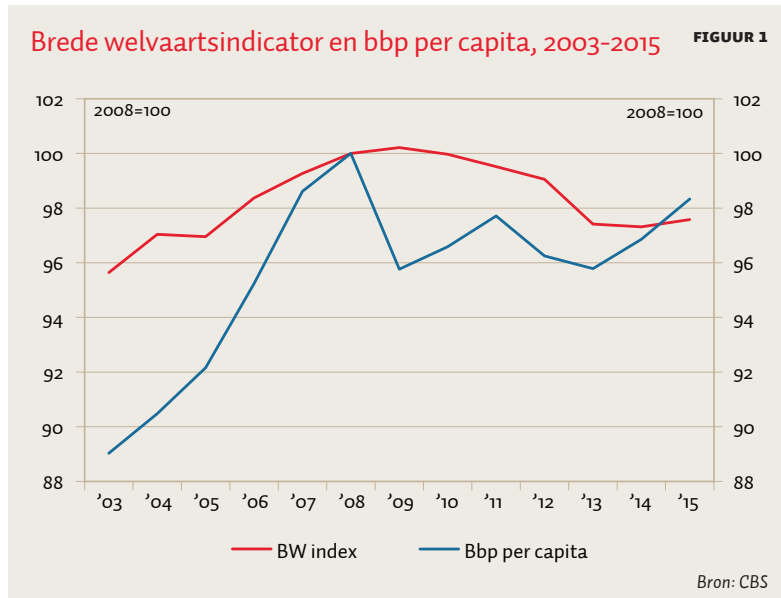
Ten eerste blijft de weging subjectief. Dit hebben we hier ondervangen door de door gebruikers ingevulde gewichten te nemen van de OECD Better Life Index. Gelijke gewichten voor alle indicatoren geeft echter niet heel erg andere uitkomsten, en uiteindelijk kan de gebruiker zelf nog de dimensies wegen. Ten tweede blijft bij een hybride index een probleem dat de afruilen tussen indicatoren niet altijd goed te definiëren zijn. Is 0,01 daling van veiligheid te compenseren met 0,01 stijging van milieu? Dit probleem is zeer lastig op te lossen. Daarbij geldt echter dat een soortgelijk probleem bij de berekening van het bbp wordt omzeild door expliciet aan te nemen dat de nutwaardering van elke euro hetzelfde is. Uitgaven aan wapens zijn evenveel waard als investeren in dijken, eten van pizza's voor eenzelfde bedrag of een even grote uitgave aan onderwijs. Dit probleem is met deze index niet opgelost, maar impliceert zeker niet

dat deze niet bruikbaar is. De uiteindelijke afwegingen moeten op basis van de onderliggende indicatoren worden gemaakt. De index geeft een algemeen eerste inzicht.

Uitkomsten

De BW-indicator en het bbp hebben een duidelijk verschillend beloop (figuur 1). Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de BW-indicator de laatste jaren achterblijft bij de groei van het bbp. Een uitsplitsing van de BW-indicator in zijn elf onderliggende indicatoren geeft inzicht in de belangrijkste componenten achter de beweging van de index (figuur 2). Tot aan 2009 steeg de BW-indicator en was er in de meeste dimensies gemiddeld sprake van een stijging. De sterkste stijging was te zien bij de dimensie veiligheid: deze verbeterde sterk doordat het aantal moorden en geweldsmisdaden – zoals seksueel geweld en overvallen – in die periode afnam. Ook de dimensie gezondheid droeg positief bij aan de BW-index voor de crisis: de totale levensverwachting nam elk jaar onafgebroken toe. De dimensie milieu droeg ook positief bij in de periode 2003–2009: de biodiversiteit nam toe en vooral de uitstoot van fijnstof daalde sterk. Ook nam de dimensie materiële welvaart toe, omdat het besteedbaar inkomen van huishoudens toenam.

Terwijl het bbp per capita in 2009 een grote klap maakte, bleef de BW-index nog een aantal jaren redelijk op peil. Veel bedrijven hielden vast aan hun werknemers en de lonen bleven stijgen, waardoor de dimensies materiële welvaart en banen maar licht daalden. De correlatie tussen de verandering van materiële welvaart en de verandering van het bbp per capita is over deze periode dan ook nagenoeg nul. Tegelijkertijd bleven andere dimensies, zoals gezondheid en veiligheid, in de jaren na 2009 gewoon doorstijgen. Pas in 2013 daalt ook de BW-index sterk. Dit komt vooral doordat in dat jaar de werkloosheid hard steeg. Tegelijkertijd daalde ook in dat jaar de dimensie subjectief welzijn, vooral doordat mensen aangaven minder tevreden te zijn met hun leven. Ook de dimensie wonen ging vanaf 2013 harder dalen: zowel huurders als mensen met een koophuis gaven aan minder tevreden te zijn met hun woning. Bij de kopers hangt dit wellicht samen met de dalende woningprijzen,

waardoor er veel woningen onder water kwamen te staan. Bij huurders speelde wellicht de hogere huurprijzen een rol.

In 2015 steeg het bbp per capita het sterkst sinds 2008, met 1,5 procent. Toch nam de BW-index in dat jaar nauwelijks toe. De toegenomen economische groei leidde weliswaar tot extra banen, maar mensen waren minder tevreden over zowel hun woonsituatie als hun leven. De bredere welvaart heeft vorig jaar dus nog geen herstel ingezet.

De cumulatieve ontwikkelingen van de elf afzonderlijke dimensies in de periode 2003–2015 verschillen sterk van elkaar (figuur 3). Een van de dimensies die vrijwel gelijk is gebleven in de afgelopen twaalf jaar is materiële welvaart. De reden hiervoor is dat het besteedbaar inkomen van huishoudens nauwelijks is gestegen, ondanks het feit dat het bbp per capita over die periode wel is toegenomen. Dit komt doordat vooral bedrijven en de overheid hebben geprofiteerd van de economische groei (Van Bavel, 2106; Badir *et al.*, 2016). De loongroei is achtergebleven bij de arbeidsproductiviteit, wat betekent dat de winst van de economische groei meer bij bedrijven is terechtgekomen. Ook de sector Overheid is groter geworden door de toegenomen zorgkosten. Dat het besteedbaar inkomen van huishoudens over de afgelopen twaalf jaar nauwelijks is toegenomen terwijl het bbp per capita rond de acht procent hoger ligt, toont aan dat economische groei zich niet altijd vertaalt in meer welvaart voor huishoudens.

Ook zijn er twee dimensies die de afgelopen twaalf jaar sterk zijn gedaald: Wonen en Banen. De dimensie Wonen is gedaald omdat mensen aangeven minder tevreden te zijn met hun woning. Vooral in de jaren na de crisis werden mensen minder tevreden over hun woonsituatie. Het meest negatief heeft echter de dimensie Banen bijgedragen aan de BW-indicator. Was de werkloosheid in 2003 nog 4,8 procent, in 2015 was deze opgelopen naar 6,9 procent. Ook de langdurige werkloosheid, welke vooral slecht is voor het welzijn van mensen, is opgelopen. Een andere reden dat de dimensie Banen zo sterk is gedaald, is de toegenomen flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het aantal mensen met een flexibele arbeidsrelatie is sterk opgelopen. Dit beïnvloedt het welzijn van mensen negatief, omdat het leidt tot meer onzekerheid (Burgoon en Dekker, 2010).

Beleidsconclusies

De BW-indicator geeft voor beleidsmakers een breder perspectief op de ontwikkeling van de welvaart dan het bbp per capita. De BW-indicator is vooral na 2013 hard gedaald en heeft in 2015 nog steeds geen herstel te zien gegeven. Dat is een ander beeld dan het bbp per capita laat zien. En één indicator biedt – natuurlijk nog steeds met alle beper-

kingen – een goed begin voor een analyse van de implicaties en gevolgen van beleid voor bredere welvaart. Alleen een dashboard maakt vaak heel impliciet een afweging tussen de verschillende dimensies van welvaart, of zorgt er bij gebrek aan overzicht eigenlijk voor dat deze niet gemaakt wordt. Een indicator zorgt in ieder geval voor een richtpunt in een discussie die over meer gaat dan alleen materiële welvaart.

LITERATUUR

Badir, M.C., L. van de Hei en H. Stegeman H. (2016) *Hoe kunnen we zorgen voor meer inkomen deze eeuw?* RaboResearch – Economisch Onderzoek. Artikel te vinden op <https://economie.rabobank.com>.

Bavel, B. van (2016) De stijging en daling van het arbeidsaandeel over de lange termijn. *ESB*, 101(4743), 698–701.

Brundtland, G. (1987) *Our common future*. Report of the World Commission on Environment and Development. New York: Verenigde Naties.

Burgoon, B en F. Dekker (2010) Flexible employment, economic insecurity and social policy preferences in Europe. *Journal of European Social Policy*, 20(2), 126–141.

CBS (2014) *Monitor Duurzaam Nederland; indicatorenrapport*. Den Haag: CBS.

Decancq, K. en E. Schokkaert (2013) *Beyond GDP, Measuring social progress in Europe*. Euroforum.

Fioramonti, L. (2013) *Gross domestic problem: the politics behind the world's most powerful number*. Londen: Zed Books.

Fleurbaey, M. en D. Blanchet (2013) *Beyond GDP: measuring welfare and assessing sustainability*. Oxford: Oxford University Press.

Kahneman, D en A.B. Krueger (2006) Developments in the measurement of subjective well-being. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 3–24.

Karabell, Z. (2014) *The leading indicators: a short history of the numbers that rule our world*. New York: Simon & Schuster.

Kuznets, S. (1937) National income 1919–1935. *NBER Bulletin* 66, 27 september 1937.

Philipsen, D. (2015) *The little big number: how GDP came to rule the world and what to do about it*. New York: Princeton University Press.

Schoenaker, N., R. Hoekstra en J. Smits (2015) Comparison of measurement systems for sustainable development at the national level. *Sustainable Development*, 23(5), 285–300.

Stegeman, H. en I. Meinema (2016) *Verskillende welvaartsindicatoren, verschillende welvaart?* Utrecht: Rabobank Special.

Stiglitz, J., A. Sen en J. Fitoussi (2009) *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Parijs: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.

Tweede Kamer (2016) *Rapport – Tijdelijke commissie Breed welvaartsbegrip*. Den Haag; Tweede Kamer.

VN (2015) *Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development*. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. New York: Verenigde Naties.

In het kort

- ▶ Wij hebben een indicator voor brede welvaart geconstrueerd op basis van elf dimensies die belangrijk zijn voor het welzijn.
- ▶ De dimensies veiligheid en gezondheid droegen de afgelopen jaren positief bij aan de indicator en wonen en banen negatief.
- ▶ Opmerkelijk is dat de ontwikkeling van de indicator de laatste jaren achterblijft bij de groei van het bbp.

Verkiezingen 2017: stemt econoom!

Iedere *ESB* besteedt aandacht aan onderwerpen die politiek relevant zijn. Voor de politiek zelf is echter minder aandacht, maar zo vlak voor de verkiezingen vormt dit nummer een uitzondering. Nelson Mesker kijkt naar de Kamerleden zelf en vindt dat vooral middenmoters in de politiek blijven. Maite Laméris, Richard Jong-a-Pin en Harry Garretsen kijken naar het electoraat en laten zien dat, hoe links of rechts kiezers van politieke partijen zich ook noemen, dat niet zo veel zegt over hun economische standpunten (voor politieke voorkeuren van economen, zie trouwens Van Dalen *et al.* 2015).

Met een goede economische analyse maak je in de politiek niet snel vrienden. Zo vinden Ad Stokman en Maikel Volkerink in deze *ESB* dat een hoge vluchtelingeninstroom macro-economisch weinig om het lijf heeft: alleen een plotselinge toename drukt het consumentenvertrouwen iets op korte termijn. Dat is geen prettige boodschap voor partijen met een anti-immigratieagenda. En zo stellen Lisette Swart en Karen van der Wiel dat gebruik maken van kinderopvang om segregatie tegen te gaan waarschijnlijk niet zo efficiënt is (wil je segregatie tegengaan, dan zul je ook kinderen met een goede thuissituatie op moeten vangen en bij hen zijn de baten van kinderopvang kleiner). Dat is geen prettige boodschap voor politieke partijen die pleiten voor gratis of goedkopere kinderopvang.

Deze analyses zijn een noodzakelijke vorm van nuancering in verkiezingstijd. Zonder mensen die zo nu en dan eens alle ideologie terzijde schuiven en naar de feiten kijken, lopen we het risico ons te vergalopperen in door electoraal gewin gedreven maar inefficiënt en ineffectief beleid. Of we worden bang van onze eigen schaduw – dat kan natuurlijk ook.

Ik hoef u dit als *ESB*-lezer natuurlijk niet uit te leggen. Wellicht leest u juist hierom dit blad. Ik wil u daarom graag bij de komende verkiezingen twee hieraan gerelateerde kwesties meegeven.

Allereerst is het belangrijk dat onderzoekers in de gelegenheid worden gesteld dit te doen zonder dat zij zich publiek hoeven te verantwoorden voor hun politieke voorkeur. En hoe deze zich tot hun onderzoeksresultaten verhoudt. Die voorkeur zou, ook in de sociale wetenschappen, niet uit mogen maken voor de uitkomsten van de analyse. De wetenschappelijke methode gaat uit van hypotheses die

JASPER LUKKEZEN
Hoofdredacteur

empirisch getoetst en eventueel gefalsificeerd worden. Als de politieke voorkeur van de onderzoeker wel uitmaakt voor de uitkomsten van de analyse, hebben we te maken met WC-eend-onderzoek. Zulk onderzoek is academisch onder de maat, en kan en hoort door andere onderzoekers weerlegd te worden.

De motie van VVD'er Pieter Duisenberg (Tweede Kamer, 2017) om onderzoek te doen naar de politieke voorkeur van sociale wetenschappers, genereerde dan ook flink wat debat (Bezemer, 2017). Ik vraag me af of deze motie getuigt van een diep wantrouwen in het functioneren van de academie, of dat ze voortkomt uit een stevige hekel aan feiten die niet

goed uitkomen. Dat de Tweede Kamer de motie heeft aangenomen, is hoe dan ook reden tot zorg. Ik hoop in ieder geval dat de minister een voldoende neutrale onderzoeker vindt om dit onderzoek uit te voeren.

Ten tweede is het belangrijk dat er een aantal specialisten in de Kamer zitten die een goed uitgevoerde economische analyse kunnen lezen en beoordelen. Feiten en analyses kunnen emoties bijsturen, mits ze gehoord en begrepen worden. Deze Kamerleden kunnen daardoor voor de samenleving een belangrijk verschil maken.

Om inzichtelijk te maken wie dat zouden kunnen zijn, heeft de *ESB*-redactie een stembiljet gemaakt (pagina 144) met daarop alleen de namen van economen en/of *ESB*-auteurs die op een verkiesbare plaats staan op de kandidatenlijst. Het stembiljet telt 26 economen, van wie er negen één of meerdere *ESB*-artikelen geschreven hebben.

Als u op een econoom zou willen stemmen, vindt u er waarschijnlijk wel een van uw gading. U kunt ervoor zorgen dat niet alleen uw stem, maar ook uw economische inzichten gehoord worden. Dus stemt econoom!

LITERATUUR

Bezemer, D. (2017) *Gekleurde wetenschap. De Groene Amsterdammer*, 15 februari 2017.

Dalen, H. van, A. Klamer en K. Koedijk (2015) *Het gekantelde wereldbeeld van economen. MeJudice*, 16 maart 2015.

Tweede Kamer (2017) *Motie van de leden Straus en Duisenberg over advies van de KNAW over zelfcensuur en beperking van diversiteit van perspectieven in de wetenschap. Motie nummer 34550-VIII-120.*

Welke politici stappen over naar het bedrijfsleven?

Politici die overstappen naar het bedrijfsleven komen vaak negatief in het nieuws. Hierdoor ontstaat er een beeld van ‘draaideurpolitici’, zonder dat het duidelijk is of dit terecht is. Dit artikel legt uit wat voor soort Nederlandse ex-politici de afgelopen tien jaar een grote kans hadden om in het bedrijfsleven terecht te komen.

NELSON MESKER
Master-student aan de Università Luigi Bocconi en voormalig redactiemeedewerker van ESB

Begin 2016 besloot VVD-Kamerlid Bart de Liefde zijn carrière te vervolgen als lobbyist bij het vervoerbemiddelingsbedrijf Uber. Een saillant detail is dat hij als Kamerlid twee jaar eerder, als woordvoerder Mededinging, een pleidooi hield voor Uber. Het is niet de eerste keer dat een politicus een opmerkelijke overstap maakt naar de private sector. Het bekendste voorbeeld in Nederland is wel Camiel Eurlings die, kort na zijn vertrek als minister van Verkeer en Waterstaat, CEO werd van de KLM. Het meest in het oog springende voorbeeld in 2016 op internationaal niveau was José Manuel Barroso. De voormalige voorzitter van de Europese Commissie vond een baan bij Goldman Sachs in Londen.

REDENEN OM OVER TE STAPPEN

Of overstappen van de politiek naar het bedrijfsleven maatschappelijk gewenst is, staat ter discussie. Zo is het ongewenst als een politicus gunsten verleent aan een bedrijf in de hoop daar later een lucratieve baan voor terug te krijgen. Daarentegen is het ook ongewenst als een ex-politicus niet de mogelijkheid heeft zijn kennis en ervaring daar in te zetten waar deze het best tot zijn recht komt.

Mattozzi en Merlo (2008) stellen dat er twee soorten politieke carrières zijn: er zijn mensen die primair politicus zijn – zij blijven tot hun pensionering in de politiek actief – en er zijn mensen die een tijdje in de politiek actief zijn – zij maken na enige tijd weer de overstap naar de private

sector. Volgens de auteurs kiezen de meest bekwame politici ervoor om signalen over hun vaardigheden af te geven aan de arbeidsmarkt, terwijl de minst bekwame politici – door hun slechte prestaties – gedwongen worden om de politieke sector te verlaten. Hierdoor komen zowel de beste als de slechtste politici terecht in de private sector, terwijl de middenmoter in de politieke sector achterblijft.

De tweede reden die een rol kan spelen is de politieke ideologie. De gedachte daarbij is dat rechts-denkende Kamerleden er vaker op uit zijn om hun politieke carrière te gelde te maken. Dat het innemen van rechtse standpunten vaak gepaard gaat met meer focus op eigenbelang is bevestigd door bijvoorbeeld Powdthavee en Oswald (2014).

DATASET EN SCHATTING

De Nederlandse ex-politici in dit onderzoek zijn allen Tweede Kamerleden en naar het kabinet doorgeschoven ministers en staatssecretarissen die, tussen 2006 en medio 2016, de Kamer of hun post verlieten of niet meer terugkwamen op de kieslijst van hun partij. De ex-politici zijn in drie groepen ingedeeld, al naar gelang de plek waar ze medio 2016 werkzaam waren: in de private sector (bijvoorbeeld lobbyist, ondernemer of consultant), in de lokale politieke sector (bijvoorbeeld gemeenteraadslid, burgemeester of wethouder) of overige (bijvoorbeeld ngo-medewerker, leraar, gepensioneerde). Als een ex-politicus meerdere banen heeft, waaronder een in de private sector, telt hij in deze analyse als zijnde werkzaam in de private sector. Zo werkt voormalig minister-president Jan Peter Balkenende als hoogleraar aan de Erasmus Universiteit en als adviseur bij Ernst & Young, dus wordt hij bij de private sector ingedeeld. De informatie ten behoeve van dit onderzoek is verkregen via de website van het Parlementaire Documentatie Centrum, de LinkedIn-site van de ex-politici en via verschillende nieuwsbronnen.

Als verklarende variabelen zijn meegenomen: de lijstpositie (1 voor de lijsttrekker, 2 voor de nummer twee, etc.)

Baankans in de private sector**TABEL 1**

	(1)	(2)
Lijstpositie	-0,050*	-0,065**
Lijstpositie kwadraat	0,001*	0,001**
Achtergrond in private sector		0,985***

*/** Significant op respectievelijk tien- en vijfprocentniveau.
Coëfficiënten zijn in termen van z-waarden.

Baankans in de private sector**TABEL 2**

	(1)	(2)
Partij-ideologie	0,060**	0,040
Achtergrond in private sector		0,833***

/ Significant op respectievelijk vijf- en eenprocentniveau.
Coëfficiënten zijn in termen van z-waarden.

de (partij-)ideologie op het links-rechts-spectrum van Kieskompas (tussen -6,5 voor een SP'er en 7 voor een VVD'er) en of een ex-politicus een baanverleden in de private sector heeft. Ook is in alle regressies gecontroleerd voor leeftijd, leeftijd kwadraat, geslacht, politieke ervaring en het opleidingsniveau. Er is geschat met een probit-model.

De dataset telt in totaal 150 vertrekkende politici in die periode. Medio 2016 waren er 48 van hen werkzaam in de private sector, 61 in de politieke sector, en 41 overigen.

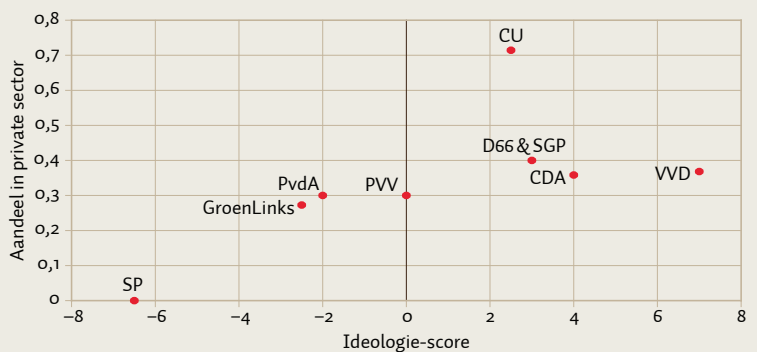
LIJST-EFFECT

De positie op de partijlijst blijkt een significante rol te spelen, zoals voorspeld door Mattozzi en Merlo (2008). Het kwadratische verband in tabel 1 geeft aan dat vooral politici hoog of laag op de lijst een grote kans hebben om hun loopbaan in de private sector te vervolgen na het verlaten van de landelijke politiek. Het minimum ligt rond lijstpositie 24 – deze politici hebben de kleinste kans om in het bedrijfsleven aan de slag te gaan.

Het verschil is substantieel: een vertrekkende lijsttrekker heeft, ceteris paribus, 14,7 procentpunt meer kans om in de private sector terecht te komen dan een politicus op positie 10. Een middenmoter op positie 20 heeft juist een 11,1 procentpunt kleinere kans op een baan in het bedrijfsleven dan een politicus op lijstpositie 40. Deze resultaten houden stand als er gekeken wordt naar de ratio lijstpositie-partijgrootte in plaats van naar lijstpositie alleen, en als er gecontroleerd wordt voor een verleden in de private sector.

IDEOLOGIE-EFFECT

Figuur 1 suggereert dat de partij-ideologie een significante rol speelt bij de kans dat politici naar de private sector gaan. Dit verband verdwijnt echter zodra een verleden in de private sector als verklarende variabele wordt toegevoegd, zie tabel 2. Het is dus niet vanwege hun standpunten dat rechtse politici vaker in de private sector terechtkomen, maar door het feit dat ze, voorafgaand aan hun politieke carrière, al vaker een baan in die sector hadden en daarin dus ervaring en connecties hebben.

Aandeel van de politici met voortgezette loopbaan in de private sector, gerelateerd aan de ideologie**FIGUUR 1**

Bron: Kieskompas en auteur

IMPLICATIES EN CONCLUSIES

Of overstappen van politiek naar bedrijfsleven maatschappelijk gewenst is, staat ter discussie. Er is in ieder geval veel ophef over. De cijfers leren dat het vooral de politici zijn die óf hoog, óf laag op de lijst staan die naar het bedrijfsleven gaan. Dit resultaat is in overeenstemming met de gedachte dat bekwame politici hun politieke carrière gebruiken om hun vaardigheden te tonen aan de private sector, terwijl onbekwame politici zich genoodzaakt zien om een carrière-overstap te maken. De realiteit is dan dat vooral de middenmoter overblijft in de politieke sector. Rechtse Kamerleden vinden weliswaar ook vaker een baan in de private sector, maar dit verband komt voort uit hun baanverleden, waardoor er van een significante relatie geen sprake is. Ten slotte blijkt dat Kamerleden met een verleden in de private sector er ook eerder naar terugkeren.

LITERATUUR

Mattozzi, M. en A. Merlo (2008) Political careers or career politicians? *Journal of Public Economics*, 92(3-4), 597-608.

Powdthavee, N. en A. Oswald (2014) Does money make people right-wing and inegalitarian? A longitudinal study of lottery winners. *IZA Discussion Paper*, 7934.

In het kort

- ▶ Een op de drie vertrekkende Tweede Kamerleden stapt over naar de private sector.
- ▶ Politici die of hoog, of laag op de lijst staan, stappen eerder over dan middenmoters.
- ▶ Baanverleden in de private sector is bepalend voor een overstap, ideologie niet.

Kiezersvoorkeuren: links en rechts ingehaald

Het politieke landschap in Nederland wordt traditioneel gerangschikt op een links-rechtsschaal, soms aangevuld met een progressief-conservatieftegenstelling. Ons onderzoek naar de ideologie van het Nederlandse electoraat laat zien dat een scheiding langs meerdere dimensies nodig is. Met name op economisch gebied is het traditionele links en rechts achterhaald.

MAITE LAMÉRIS

Promovenda aan de
de Rijksuniversiteit
Groningen (RUG)

RICHARD JONG-A-PIN

Universitair hoofd-
docent aan de RUG

HARRY GARRETSEN

Hoogleraar aan de
RUG

Met de Tweede Kamerverkiezingen in aantocht proberen politici de kiezer van hun gelijk te overtuigen. Maar terwijl de strijd om de kiezersgunst in het verleden uitgevochten werd tussen politiek 'links' en 'rechts', zal het deze keer waarschijnlijk anders zijn. De verkiezingswinst van Trump, de Brexit, het migrantenvraagstuk en de *nee*-uitkomst van het Oekraïne-referendum hebben laten zien dat het debat allang niet meer alleen verloopt via de oude links-rechtsscheidslijn wat betreft herverdeling en de mate van overheidsbemoediging. Met de links-rechtsmaatstaf kan geen onderscheid meer gemaakt worden tussen de verschillende denkbeelden in het politieke landschap. In wetenschappelijk onderzoek naar politieke ideologie ligt de toepasbaarheid van deze maatstaf al langer onder vuur (Van der Brug en Van Spanje, 2009; Feldman, 2013), maar hij wordt desondanks nog altijd gebruikt (Hessami en Uebelmesser, 2013). Ook wordt er vaak aan 'links' en 'rechts' gerefereerd in het politieke debat. Hoe zit het, met de verkiezingen voor de deur, met het nut van de links-rechtsmaatstaf in Nederland?

POLITIEKE IDEOLOGIE

In de wetenschappelijke literatuur worden verschillende manieren onderscheiden om politieke ideologie te onderzoeken. Er zijn drie brede methodologische categorieën: een conceptuele, een discursieve en een kwantitatieve aan-

pak. Met een conceptuele aanpak wordt ideologie gezien als het raamwerk dat men gebruikt om de politieke wereld beter te begrijpen. De discursieve aanpak richt zich voornamelijk op het gebruik van taal en communicatie in de politiek. Onderzoekers met een kwantitatieve aanpak houden zich bezig met het meten van ideologie. Zij maken gebruik van structurele kenmerken van politiek gedachtegoed, waarlangs politieke denkbeelden kunnen worden georganiseerd (Maynard, 2013). Meestal wordt dit gedaan middels een eendimensionale schaal, zoals de traditionele links-rechtsschaal, die voorkeuren voor herverdeling en de mate van overheidsbemoediging meet.

Een beperking van deze traditionele kwantitatieve methode is dat men veronderstelt dat ideologie langs een links-rechtsschaal gegeneraliseerd kan worden, dat verschillende politieke overtuigingen elkaar uitsluiten, dat men weet wat politiek 'links' en 'rechts' inhoudt en dat deze concepten constant zijn over de tijd. Zulke veronderstellingen zijn in het huidige politieke landschap achterhaald (Maynard, 2013; De Vries *et al.*, 2013). In politicologische onderzoeken is er in de afgelopen jaren regelmatig al een tweede culturele dimensie toegevoegd (Van der Brug en Van Spanje, 2009). De combinatie van een links-rechtsdimensie en een culturele dimensie wordt bijvoorbeeld ook door het Kieskompas gebruikt (Krouwel en Van Elfrinkhof, 2014). De toegevoegde waarde van ons onderzoek is dat wij niet van tevoren de dimensies van politieke ideologie vastleggen, maar deze bepalen op basis van statistische criteria. Dit is nog niet eerder gedaan in Nederland.

METHODE

We maken gebruik van een enquête, uitgezet door CentERdata, dat beschikt over een representatief panel van de Nederlandse bevolking (tabel 1 vat de kenmerken van de 2453 respondenten samen). In de enquête hebben respondenten hun ideologie beoordeeld op de traditionele links-rechtsschaal. Deze wordt bepaald aan de hand van de vraag: "In politieke zaken spreekt men vaak van politiek links en rechts. Waar zou u uw eigen politieke ideeën plaatsen?"

Dit artikel is
gebaseerd op Jong-
A-Pin *et al.* (2017).

gemeten op een schaal van 1 (links) tot 10 (rechts). Daarnaast bevat de enquête stellingen die betrekking hebben op politieke, sociale en economische vraagstukken. Ten slotte is de respondenten gevraagd op welke partij zij zouden stemmen, mochten er de dag na de enquête verkiezingen worden gehouden (zie Jong-A-Pin *et al.*, 2017 voor de enquête).

In plaats van de dimensies van politieke ideologie op voorhand vast te leggen, is de dimensionaliteit van politieke ideologie bepaald door middel van factoranalyses op basis van de voorgelegde stellingen (zie kader 1). Op deze wijze hebben we vier dimensies van politieke ideologie geïdentificeerd.

DE DIMENSIES VAN POLITIEKE IDEOLOGIE

De eerste twee dimensies hebben betrekking op economische voorkeuren. *Economische gelijkheid* wordt gekenmerkt door voorkeuren voor inkomensgelijkheid en herverdeling, en kan geassocieerd worden met de hedendaagse sociaal-democratie (Jackson, 2013). In deze dimensie worden de steun voor een socialezekerheidsstelsel, voor sterke vakbonden die opkomen voor de rechten van werknemers en een voorkeur voor een egalitaire maatschappij gevangen. Deze economische voorkeuren zijn gemeten door stellingen over het belang van inkomensgelijkheid versus economische groei, over de rechten van arbeiders en consumenten en het nationaliseren van nutsvoorzieningen.

De dimensie *Marktwerking* daarentegen wordt gekarakteriseerd door een voorkeur voor 'laissez-faire-politiek'. De overheid moet zo klein mogelijk zijn en overheidstaken moeten gedecentraliseerd worden. Ook moet het socialezekerheidsstelsel herzien worden en de economie zo veel mogelijk gedereguleerd. De stellingen die deze denkbeelden meten, gaan over bezuinigingen op de werkloosheidsuitkering, het onderbrengen van overheidstaken bij gemeenten en marktwerking in de zorg. De standpunten die door deze dimensie worden gevangen, kunnen worden verbonden aan economisch-libertarische denkbeelden (Gamble, 2013).

De overige twee dimensies vangen voorkeuren die niet aan de economie (in enge zin) gelieerd zijn. De dimensie *Zelfbeschikking* meet een voorkeur voor sociale vrijheden en is gelieerd aan sociaal-liberale denkbeelden (Freeden en Stears, 2013). Ieder individu moet een hoge mate van

autonomie hebben en moet gelijk behandeld worden. Tegenover deze voorkeur voor sociale vrijheden staan sociaal-conservatieve voorkeuren.

De laatste dimensie behelst meerdere elementen. Deze dimensie bevat politieke voorkeuren van nationalistische en xenofobische aard en wordt gekenmerkt door steun voor gesloten grenzen en de exclusie of ongelijke behandeling van (etnische) minderheden. Daarnaast omvat deze dimensie ook steun voor meer soevereiniteit voor de staat en voor de stelling dat de wil van het volk (bijvoorbeeld door middel van referenda) vóór die van de gevestigde orde gaat. Deze combinatie van elementen komt sterk overeen met de politieke agenda van de hedendaagse populistische beweging (Mudde en Kaltwasser, 2013); we noemen deze dimensie daarom *Populisme*. Een negatieve associatie met deze dimensie impliceert steun voor een multiculturele maatschappij, steun voor internationale samenwerking en vertrouwen in supranationale organisaties, zoals de Europese Unie.

POLITIEKE VORKEUREN EN STEMGEDRAG

Wanneer we de links-rechtsschaal en bovenstaande indeling toepassen op het stemgedrag van de respondenten, verkrijgen we inzicht in de politieke ideologie van de achterban

Onderzoeksmethode

KADER 1

We stellen het aantal dimensies van politieke ideologie empirisch vast aan de hand van de antwoorden van respondenten op veertig stellingen over sociale, politieke en economische zaken. De samenhang tussen de antwoorden is geanalyseerd door middel van een exploratieve factoranalyse op een willekeurig gekozen deel van de data. De hieruit voortkomende dimensies zijn vervolgens gevalideerd door middel van een confirmatieve factoranalyse op het resterende deel van de data.

Exploratieve factoranalyse

Het doel van de exploratieve factoranalyse is het benaderen van waarneembare indicatoren door een kleiner aantal factoren, zonder a priori restricties te leggen op de hoeveelheid factoren. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de covariantie tussen indicatoren. In de analyse hebben we gebruik gemaakt van de schattingsmethode 'maximum likelihood' met 'oblique'-rotatie. De factoren die uit de analyse naar voren komen zijn de vier dimensies van politieke ideologie. Deze factoren zijn vervolgens gevalideerd voor de rest van de data aan de hand van een confirmatieve factoranalyse.

Confirmatieve factoranalyse

Het doel van de confirmatieve factoranalyse is het valideren van relaties tussen indicatoren en latente variabelen. In dit geval is aan de hand van 'goodness-of-fit'-statistieken gekeken hoe goed het factormodel van de exploratieve factoranalyse past op het overige deel van de data. Daarnaast is er een aannemelijkheidsquotienttoets gedaan. Zie Jong-A-Pin *et al.* (2017) voor een uitgebreidere discussie van de methode.

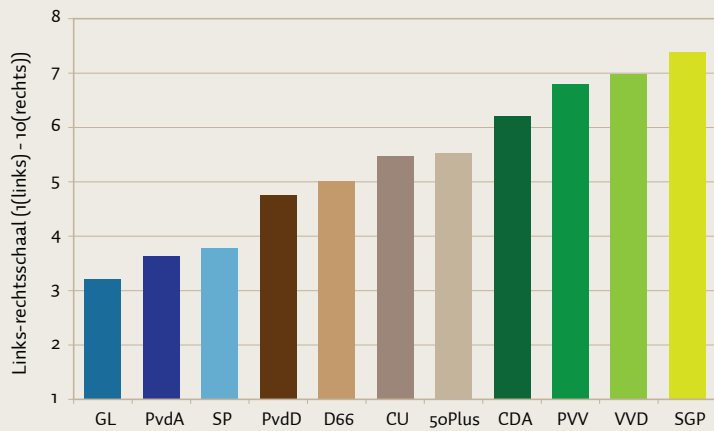
Kenmerken respondenten

TABEL 1

	Gemiddelde	Standaarddeviatie	N
Leeftijd	54	17	2.453
Huishoudelijk inkomen (netto; maandelijks)	2.819	1.391	2.449
Vrouw (in procenten)	48	-	2.453
Werkend (in procenten)	51	-	2.453
Getrouwd (in procenten)	77	-	2.453
Gestemd in 2012 (in procenten)	86	-	2.443

Verdeling kiezers van politieke partijen op traditionele links-rechtsschaal

FIGUUR 1

van de elf grootste politieke partijen. De politieke denkbeelden van de ‘gemiddelde kiezer’ van deze partijen worden hier gepresenteerd. Respondenten die hebben aangegeven zwevend te zijn of niet te gaan stemmen, zijn niet meegenomen in deze analyse.

We beginnen met de links-rechtsmaatstaf. Deze levert grofweg een beeld op zoals verwacht kan worden. Figuur 1 laat zien dat de rechtse kiezer vaker stemt voor partijen

die traditioneel gezien worden als rechts, zoals de VVD. Hetzelfde geldt voor de linkse kiezer: deze stemt vaker op partijen als GroenLinks, de PvdA en de SP. De gemiddelde centrumkiezer stemt voor D66, het CDA, de ChristenUnie en de PvdD. Opmerkelijk is dat de SP-kiezer zichzelf als minder links ziet dan de kiezers van de PvdA en GroenLinks zichzelf zien, hoewel het verschil tussen SP en PvdA niet significant is. Verder identificeren de achterbannen van de PVV en de SGP zichzelf met ‘rechts’.

De traditionele links-rechtsmaatstaf laat echter veel verbergen. Eenzelfde analyse op basis van de bovengenoemde vier dimensies van ideologie geeft een veel inzichtelijker perspectief.

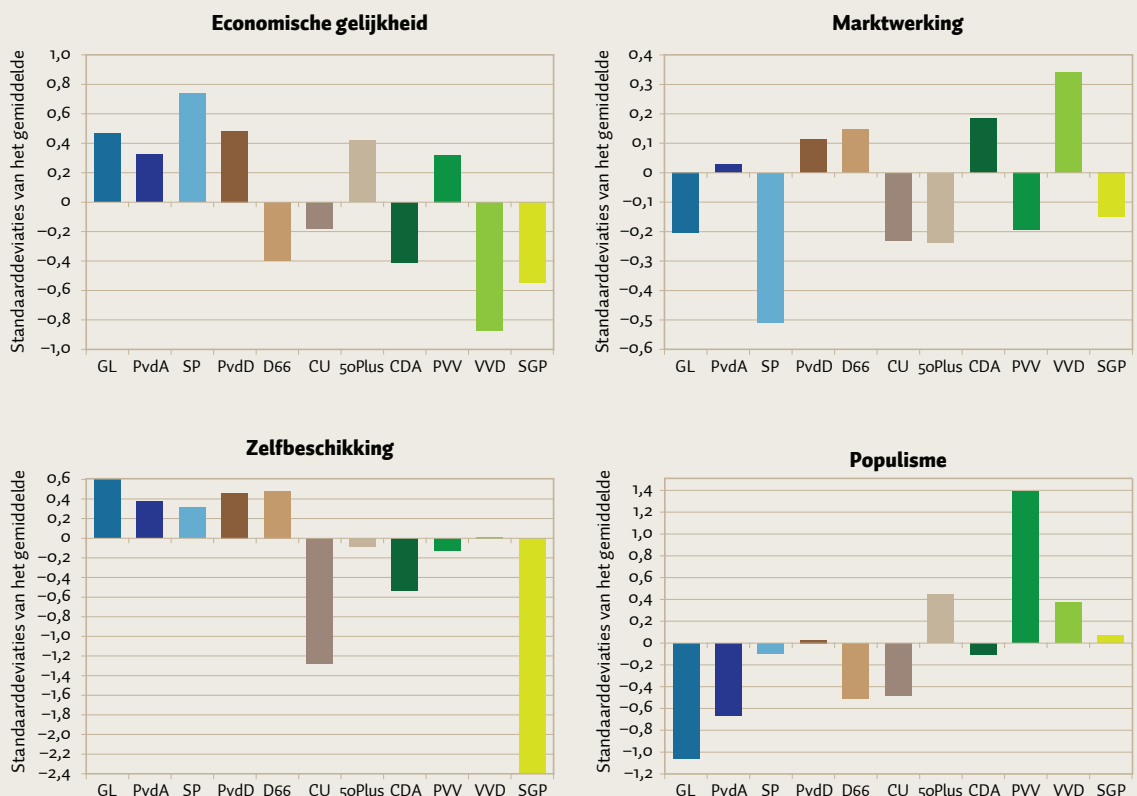
Economische gelijkheid en marktwerking

Figuur 2 laat de verdeling van de elf grootste politieke partijen in Nederland zien per ideologische dimensie. Hieruit blijkt dat er van deze partijen slechts vier zijn waarvan de ideologie van hun kiezers enigszins overeenkomt met het traditionele links-rechtsbeeld. Aan de ‘rechterkant’ van het spectrum hebben VVD-stemmers de klassieke voorkeur voor marktwerking en een negatieve houding ten aanzien van herverdeling. Ook de achterban van het CDA kan gezien worden als traditioneel rechts, met dien verstande dat de CDA-stemmer zich zeer dicht bij het politieke centrum plaatst. Aan de ‘linkerkant’ hebben de kiezers van GroenLinks en de SP een voorkeur voor economische gelijkheid en een negatieve houding tegenover marktwerking.

De overige partijen zijn echter niet duidelijk ‘links’ of

Verdeling kiezers van politieke partijen op de dimensies van politieke ideologie

FIGUUR 2

'rechts'. Met name met betrekking tot de twee economische dimensies zijn de voorkeuren van kiezers niet in lijn met de traditionele links-rechtsschaal. Exemplarisch zijn aan de ene kant de kiezers van de SGP en de ChristenUnie, die bij beide partijen worden gekarakteriseerd door een afkeer van zowel marktwerking als herverdeling, en aan de andere kant de PvdA- en PvdD-kiezers, die duidelijk voor marktwerking en herverdeling zijn. Bovendien is het opvallend dat de achterban van D66 zichzelf in het politieke midden plaatst volgens de klassieke links-rechtsverdeling, hoewel zij op grond van de twee economische dimensies lijkt op de VVD-kiezer. De dimensies populisme en zelfbeschikking bieden inzicht in de redenen hiervoor.

Zelfbeschikking en populisme

Het grote verschil tussen de kiezers van D66 en CDA enerzijds en de VVD anderzijds zijn de populistische voorkeuren. De kiezers van de VVD zijn wat dat betreft de enige die, samen met die van 50Plus, in de buurt komen bij de voorkeuren van de achterban van de PVV. D66- en CDA-kiezers hebben deze voorkeuren duidelijk niet. Hetgeen overigens niet betekent dat zij ideologisch identiek zijn. De achterbannen van D66 en CDA scoren beduidend verschillend op de mate van zelfbeschikking. De D66-kiezer is sociaal gezien liberaal, die van het CDA is conservatief.

Ook de achterbannen van de ChristenUnie en de SGP zijn conservatief op sociaal gebied; zeker SGP-kiezers zijn felle tegenstanders van zelfbeschikking. Net als op het gebied van economische voorkeuren staan PvdA- en PvdD-kiezers hier lijnrecht tegenover. Toch zijn deze partijen geen complete ideologische tegenpolen. De kiezers van de PvdA en de ChristenUnie zijn namelijk duidelijk tegen het populisme, terwijl de PvdD- en SGP-stemmers zich op deze dimensie in het centrum bevinden.

De dimensies zelfbeschikking en populisme bieden ook een goed kader om onderscheid te maken tussen kiezers met een voorkeur voor herverdeling en afkeer van marktwerking. De PVV- en 50Plus-kiezers lijken namelijk op basis van hun economische voorkeuren op de achterban van de SP en die van GroenLinks. Toch zijn zij op grond van de andere twee ideologische dimensies uitersten van elkaar. Waar de achterbannen van de SP en GroenLinks sociaal gezien liberaal zijn, zijn de PVV- en 50Plus-kiezer sociaal conservatief. De dimensie populisme laat het contrast tussen deze kiezers nog beter zien. De achterban van de PVV is van het Nederlandse electoraat het meest nationalistisch en populistisch ingesteld, gevolgd door de meer gematigde achterbannen van 50Plus en de VVD.

MET HET OOG OP DE VERKIEZINGEN

Onze analyse laat empirisch zien dat de politieke ideologie van de Nederlandse burger gecategoriseerd kan worden aan de hand van vier dimensies. Wie er op 15 maart uiteindelijk wint zal onder andere afhangen van welke partij haar kiezers het meeste weet aan te spreken en van het gewicht dat kiezers toekennen aan elk van de dimensies. Maar wat nu al duidelijk is, is dat 'links' en 'rechts' ideologisch achterhaalde en te diffuse begrippen zijn geworden, in het bijzonder met betrekking tot voorkeuren op economisch gebied.

LITERATUUR

Brug, W. van der, en J. van Spanje (2009) Immigration, Europe and the 'new' cultural dimension. *European Journal of Political Research*, 48(3), 309–334.

Feldman, S. (2013). Political Ideology. In: L. Huddy, D.O. Sears and J.S. Levy (red.), *The Oxford handbook of political psychology*. Oxford: Oxford University Press.

Freeden, M. en M. Stears (2013) Liberalism. In: M. Freeden en M. Stears (red.), *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford: Oxford University Press.

Gamble, A. (2013) Economic libertarianism. In: M. Freeden en M. Stears (red.), *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford: Oxford University Press.

Hessami, Z. en S. Uebelmesser (2013) Empirical determinants of in-kind redistribution: partisan biases and the role of inflation. *Economics Letters*, 118(2), 318–320.

Jackson, B. (2013) Social democracy. In: M. Freeden en M. Stears (red.), *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford: Oxford University Press.

Jong-A-Pin, R.M., M.D. Laméris en J.H. Garretsen (2017) *Political preferences of (un)happy voters: evidence based on new ideological measures*. SOM Research Report, 17003-EEF. Rijksuniversiteit Groningen.

Krouwel, A. en A. van Elfrinkhof (2014) Combining strength of methods of party positioning to counter their weaknesses: the development of a new methodology to calibrate parties on issues and ideological dimensions. *Quality and Quantity*, 48(3), 1455–1472.

Maynard, J.L. (2013) A map of the field of ideological analysis. *Journal of Political Ideologies*, 18(3), 299–327.

Mudde, C. en C.R. Kaltwasser (2013) Populism. In: M. Freeden en M. Stears (red.), *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford: Oxford University Press.

Vries, C.E. de, A. Hakherdian en B. Lancee (2013) The dynamics of voters' left/right identification: The role of economic and cultural attitudes. *Political Science Research and Methods*, 1(2), 223–238.

In het kort

- ▶ Er zijn slechts vier partijen waarvan de ideologie van hun kiezers enigszins overeenkomt met het traditionele links-rechtsbeeld.
- ▶ Hedendaagse politieke denkbeelden kunnen beter onderscheiden worden aan de hand van vier verschillende dimensies.
- ▶ Met name met betrekking tot de voorkeuren voor economische gelijkheid en marktwerking is de links-rechtsschaal achterhaald.

<p>1 VVD</p> <p>Mark Harbers 8 Economie EUR (niet afgerond)</p> <p>Pieter Duisenberg 15 Macro- en monetaire economie EUR</p> <p>Anne Mulder 17 Staatkundige economie EUR</p> <p>Daniel Koerhuis 22 Econometrie UvA</p> <p>Martin Wörsdörfer 28 Fiscale economie EU</p> <p>Jan Middendorp 34 Economie UvA</p> <p>(2016) De Zijlstra-norm en de hervorming van het Stabiliteits- en Groeipact. ESB, 101(4744), 742-745.</p> <p>Roald van der Linde 35 Economie EUR</p>	<p>2 PvdA</p> <p>Jeroen Dijsselbloem 3 Landbouweconomie WUR</p> <p>Henk Nijboer 7 Algemene economie RUG</p>	<p>4 SP</p> <p>Renske Leijten 2 Nederlands en politicologie (niet afgemaakt) RUG</p> <p>(2017) Zorgstelsel op basis van samenwerking stelt patiënt centraal. ESB, 102(4745), 26-29 met Gijs van Loef. (2011) Nudge voor beleid: zorg. ESB, 96(4605), 148-149.</p>	<p>5 CDA</p> <p>Pieter Omtzigt 4 PhD economie EUI Florence</p> <p>(2011) Nudge voor beleid: pensioenen. ESB, 96(4603), 84-85.</p> <p>Joba van den Berg 18 Internationale economie TU</p> <p>Evert-Jan Slootweg 19 Algemene economie VU</p> <p>Stijn Steenbakkers 24 Economics and business EUR</p>	<p>6 D66</p> <p>Wouter Koolmees 3 Sociale en institutionele economie UU</p> <p>(2006) Vergrijzing in de EU ESB, 91(4487), 261. (2004) Sparen voor werkloosheid. ESB, 89(4439), 368 met Georges Beukering.</p> <p>Kees Verhoeven 7 Economische geografie UU</p> <p>(2011) Nudge voor beleid: filebestrijding. ESB, 96(4607), 212-213.</p> <p>Steven van Weyenberg 10 Algemene economie en internationale betrekkingen UvA</p> <p>Joost Sneller 22 International relations & economics John Hopkins University</p>	<p>7 GroenLinks</p> <p>Bart Snels 9 Economie TU, PhD sociologie UU</p> <p>(2000) Een nieuw begrotingsbeleid. ESB, 85(4271), 711 met Cees Vendrik en Mathilde Streefkerk. (2000) Benoeming van commissarissen. ESB, 85(4256), 416 met Arthie Schimmel. En nog 3 bijdragen.</p> <p>Bram van Ojik 10 Economie VU</p>
--	---	--	---	---	--

Wat de redactie is opgevallen

- ▶ Er zijn **geen economen lijsttrekker**. (Oosenbrug staat op nummer 1 op de kandidatenlijst van Nieuwe Wegen, maar Jacques Monasch is lijsttrekker.)
- ▶ Wel staan **economen relatief hoog op de lijst**. Van de 324 onderzochte kandidaten zullen er 150 in de Tweede Kamer komen. Dat is 46 procent. Van de 26 economen komen er volgens de peiling van 12 februari vijftien in de kamer. Dat is 58 procent.
- ▶ Dit **geldt sterker voor ESB-auteurs**. Van de negen auteurs zouden er zes in de Kamer komen. Dat is 67 procent.
- ▶ Van de grote partijen heeft alleen de **PVV geen econoom** op een verkiesbare plek staan. Deze partij lijkt niet populair onder economen (slechts 0,4 procent stemt op de PVV volgens een enquête van Van Dalen *et al.* 2015).
- ▶ Bijzondere vermelding verdient **Elbert Dijkgraaf**. Hij heeft in twintig jaar 27 ESB-bijdragen geschreven, waaronder 24 over nutsvoorzieningen en afvalscheiding.

AFKORTINGEN:

EUR = Erasmus Universiteit Rotterdam
UvA = Universiteit van Amsterdam
WUR = Wageningen Universiteit
RUG = Rijksuniversiteit Groningen
EUI = European University Institute
TU = Tilburg University
VU = Vrije Universiteit
UU = Universiteit Utrecht
UL = Universiteit Leiden

9 SGP

 Elbert Dijkgraaf 2
PhD economie EUR,
hoogleraar economie EUR

(2016) **Behandel nascheiding plastic als volwaardig alternatief.** ESB, 101(4737), 444-446 met Raymond Gradus.

(2015) **Recycling van kunststof legt het af tegen energierugwinning.** ESB, 100(4707), 212-215 met Raymond Gradus, Paul Nillesen en Rick van Koppen.

En nog 25 bijdragen.

11 50PLUS

 Martin van Rooijen 3
Economie EUR

 Rob de Brouwer 10
Staatkundige economie EUR

15 Nieuwe Wegen

 Alfred Oosenbrug 1
PhD rechten UL,
oud-hoogleraar EUR

(2003) **Pensioenen op het spel, maar nog niet geheel verspeeld.** ESB, 88(4397), 124.

(2000) **Beleggingsverzekeringen: faire voorlichting nog ver weg.** ESB, 85(4271), 704 met Anne-Fleur Roos.
En nog 2 bijdragen.

16 Forum voor Democratie

 Henk Otten 4
Economie en bedrijfs-economie RUG

 Paul Frentrop 5
PhD bedrijfseconomie TU,
oud-hoogleraar Nyenrode

(2003) **De arbeidsmarkt voor topmanagers.** ESB, 88(4404), 243.
(1988) **Beschermingsconstructies: een verhitte discussie.** ESB, 73(3673), 834-841.

Totstandkoming ESB-economenkieslijst

Van alle kandidaten voor de verkiezing van de Tweede Kamer van 15 maart die op een verkiesbare plaats op de lijst staan, is uitgezocht of ze economie gestudeerd hebben, erop gepromoveerd zijn, het gedoceerd hebben aan een hoger-onderwijsinstelling of in ESB gepubliceerd hebben. Als dat zo is, zijn ze opgenomen in de ESB-economenkieslijst. 342 kandidaten gelden als verkiesbaar. Zij hebben een lijstpositie die hoger is dan 1,5 maal het maximaal aantal zetels naar boven afgerond in de Peilingwijzer van 12 februari 2017 (voorbeeld: in die peiling krijgt de VVD 23 tot 26 zetels. Alle VVD'ers tot plaats 39 (26 x

1,5) zijn onderzocht). Voor partijen met minder dan drie zetels is naar de eerste vijf kandidaten op de lijst gekeken.

Informatie over studie en arbeidsverleden komt van Tweedekamer.nl, LinkedIn, de website van de partij of een zoekopdracht op internet (in die volgorde). Informatie over publicaties in ESB komt uit het archief van ESB. Partijen zonder economen hoog genoeg op de lijst komen niet voor. Voorbeeld: de Partij van de Dieren heeft Niko Koffeman (Economie EUR) en Ewald Engelen (hoogleraar Uva) op plaats 9 en 10 staan. Dat is te laag.

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Hoofdredacteur: Jasper Lukkezen
Eindredacteur: Robert Kleinknecht
Redacteur: Ruben van Oosten,
Paul Metzmakers
Redactiemedewerkers: Gertjan Dordmond,
Matthijs Hut
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Jeroen van Dijk

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter),
P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong,
A.C. Meijdam, J. Plantenga, P. Vergauwen
en W.F.C. Verschoor

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep. De Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde is houder van de merknaam ESB.
Foto's: iStock / Lekkyjustdoit, Redlinevector, _human, inarik, bizoo.n, Coffe72, , STUDIOGRANDOUES, Tcsakisti, araraadt, Strip Van Zanten: Roger Klaassen.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonneren

U kunt een abonnement direct online afsluiten. Ga hiervoor naar www.esb.nu/service/abonneren.

Adverteren

Neem contact op met Jeannette van Zeijst, 020 592 86 35, jeannette.van.zeijst@fdmediagroep.nl.

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu

Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173,
1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB

13 apr., 11 mei, 15 jun., 13 jul., 10 aug., 7 sep.,
12 okt., 16 nov., 21 dec.

